

بابا رتن هندی و مآثوراتِ اخلاقی ما

جویا جهانبخش*

«... دینُ الإسلامِ أشرفُ من أن يُؤخذَ من كلِّ جاهِلٍ عامِّيٍّ أو یثبتَ بقولِ كلِّ غافلٍ عیبی...»

صغانی (۵۷۷-۶۵۰ ه.ق.)

چکیده

در حدود پس از سال ۶۰۰ هجری شخصی به نام رتن در هند ظهور کرد که مدعی شد از صحابه پیامبر گرامی (ص) بوده است و از همین روی به روایت سخنانی از آن حضرت پرداخت. وی نظر گروهی از طالبان حدیث و متصوفان روزگار را به خود جلب کرد.

ادعای رتن مبنی بر صحابت و روایت بلاواسطه از پیامبر اکرم (ص) مورد انتقاد و تخطئه ناقدان برجسته حدیث قرار گرفته است. با اینهمه جوانبی از شخصیت وی و پاره‌ای از منقولاتش به برخی از آثار کهن صوفیانه و اخلاقی راه یافته که شایان بررسی پژوهش‌پایانه می‌باشد. این گفتار به گوشه‌هایی از نقد حال رتن و تأثیر او بر تراث اسلامی می‌پردازد.

کلیدواژه: رتن، حدیث موضوع، تصوف، ادهم خلخالی.

در روزگار ما کسانی هستند که گمان می‌دارند مآثوراتِ اخلاقی چندان به نقادی سندی و ارزیابی استنادی حاجت ندارند و در نقل روایاتِ ترغیب و ترهیب و فضائل و زذائل که در حدیثنامه‌ها و نوشتارهای اندرزگویانه ثبت افتاده و به تداول رسیده است، باکی نیست.

برخی این پنداشتِ ناروا را به زبان هم می‌آورند و بسیاری به زبان نیاورده به کار می‌بندند!!

*. پژوهنده در متون ادبی، کلامی و حدیثی (حوزه علمیه اصفهان).

البته اینان باور نمی‌دارند که چه بسا آنچه در فلان حدیثنامه و اعظ پسند و بهمان متن واعظانه عالم‌نویس به عنوان سخن پیامبر - صلی الله علیه و آله - آمده است، از ذهن و زبان بیمار مدعی پریشان روزگار حیل‌گری نشأت گرفته باشد که صدها سال پس از پیامبر - صلی الله علیه و آله - می‌زیسته و از دروغ بستن بر آن بزرگوار شرمی نمی‌داشته است.

نمونه این دروغ‌پردازان، «بابارتن هندی» است که علی رغم تنبیه و تنبیه نخبگان دانش حدیث درباره او، سخنانش به این مکتوب و آن دفتر راه یافته!

شیخ بهاء‌الدین محمد عاملی (ف: ۱۰۳۰ ه.ق.) در کتاب شریف الأربعون حدیثی خویش، پس از سخنی چند درباره حدیث‌سازان و حدیث‌های ساختگی، می‌نویسد:

و قد ظهر في الهند بعد الستمائة من الهجرة شخص اسمه بابارتن ادعى أنه من أصحاب رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - وأنه عجز إلى ذلك الوقت، و صدقه جماعة، و اختلق أحاديث كثيرة زعم أنه سمعها من النبي - صلی الله علیه و آله و سلم.

قال صاحب القاموس: سمعنا تلك الأحاديث من أصحاب أصحابه، وقد صنف الذهبی كتاباً في تبیین كذب ذلك اللعين سماه: كسر وثن بابارتن.^۲

ابن خاتون عاملی^۳ در شرح أربعین که به فارسی رقم زده است، سخن حضرت شیخ بهاء‌الدین را از این قرار گزارش کرده:

نقل است که در ولایت هندوستان بعد از ششصد سال از هجرت پیغمبر - صلوات الله علیه و آله - مردی پیدا شده بود، نام او بابارتن، و دعوی می‌کرد که من از أصحاب رسول خدایم که تا امروز مانده‌ام و جمعی از اباطیل هند تصدیق دعوی او کرده بودند و او احادیث بسیار وضع کرده است و می‌گفته است که من اینها را از پیغمبر - ص - شنیده‌ام و صاحب قاموس - که محمود بن یعقوب فیروزآبادی باشد - می‌گوید: من آن احادیث را از أصحاب [اصحاب] او شنیده‌ام و ذهبی کتابی تصنیف کرده است در اثبات کذب احادیث مذکور و آن را کسر وثن بابارتن نام کرده.^۵

ملاً إسماعیل خواجوی (ف: ۱۱۷۳ ه.ق.)، در تعلیقه بر الأربعون حدیثی شیخ بهاء‌الدین عاملی، درباره «بابارتن» می‌نویسد:

رتن - محرکه - ابن کریال ابن اتن البترندی. و رتن يقال بالهندية للياقوت، و کریال من أسامي صنمهم، و اتن أي بلا بدن.

قيل: إِنَّهُ لَيْسَ بِصَحَابِيٍّ، وَإِنَّمَا هُوَ كَذَّابٌ ظَهَرَ بِالْهِنْدِ بَعْدَ السِّتْمَانَةِ، فَادَّعَى الضُّعْبَةَ وَصُدِّقَ، وَ مِنْ مُصَدِّقِيهِ عِلَاءُ الدَّوْلَةِ السِّمْنَانِيَّةِ، حَتَّى كَتَبَ فِي لِفَاقَةٍ بَعْضِ أَمْشَاطِهِ: هَذَا مِشَاطٌ مِنْ أَمْشَاطِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - أَهْدَى إِلَيَّ بِبَارْتَن الصَّحَابِيِّ؛ وَ صُورَةٌ خَطُّهُ مَذْكُورَةٌ فِي أَكْثَرِ كُتُبِ الْفِرْقَةِ الْمَعْرُوفَةِ بَيْنَهُمْ بِأَهْلِ الْمَعْرِفَةِ عِنْدَ ذِكْرِ أَحْوَالِ السِّمْنَانِيَّةِ وَ مَقَامَاتِهِ.⁶

شیخ بهائی در الکشکول خویش نیز به مناسبت چارانه‌ای که از شیخ رضی‌الدین علی لایلا غزنوی (ف: ۶۴۲ ه.ق.) نقل کرده است، از رتن یاد کرده. چه، نوشته است: ذکر فی أوائل التُّلُثِ الْأَخِيرِ مِنَ النَّفَحَاتِ أَنَّ هَذَا الشَّيْخَ سَافَرَ إِلَى الْهِنْدِ وَ صَحِبَ أَبَا الرِّضَا رَتْنَ وَ أَعْطَاهُ رَتْنَ مُشَطًّا زَعَمَ أَنَّهُ مُشَطُّ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - وَ ذَكَرَ فِي النَّفَحَاتِ أَيْضًا أَنَّ هَذَا الْمُشَطَّ كَانَ عِنْدَ عِلَاءِ الدَّوْلَةِ السِّمْنَانِيَّةِ كَأَنَّهُ وَصَلَ إِلَيْهِ مِنْ هَذَا الشَّيْخِ وَ أَنَّ عِلَاءَ الدَّوْلَةِ لَفَّهُ فِي خِرْقَةٍ وَ لَفَّ الْخِرْقَةَ فِي وَرْقَةٍ وَ كَتَبَ عَلَى الْوَرْقَةِ. بِخَطِّهِ: هَذَا الْمُشَطُّ مِنْ أَمْشَاطِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ -، وَ هَذَا الْخِرْقَةُ قَدْ وَصَلَتْ مِنْ أَبِي الرِّضَا رَتْنَ إِلَى هَذَا الضَّعِيفِ. وَ ذَكَرَ أَيْضًا أَنَّ عِلَاءَ الدَّوْلَةِ كَتَبَ بِخَطِّهِ: إِنَّهُ يُقَالُ: إِنَّ ذَلِكَ كَانَ أَمَانَةً مِنَ الرَّسُولِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - لِيَصِلَ إِلَى الشَّيْخِ رَضِيِّ الدِّينِ لَإِلَّا.

انتهی کلام النَّفَحَاتِ وَ فِيهِ نَظَرٌ وَ كَلَامُهُ طَوِيلٌ يَظْهَرُ لِمَنْ رَأَى كَلَامَ صَاحِبِ الْقَامُوسِ فِي لَفْظِ رَتْنَ، وَ فِيهِ رَمَزٌ يَعْرِفُهُ مَنْ يَعْرِفُهُ فَحَلَّهُ إِنْ أَطَقْتَ، وَالسَّلَامُ»^۸

سخن جامی که در این گفتار شیخ بهائی بدان اشارت رفته است در همین مکتوب خواهد آمد - إن شاء الله الرَّحْمَنُ. این رتن را باید از فتن زمان خویش محسوب داشت. به قول علامه مستبج فقید، محمد قزوینی:

أَخْبَارٌ وَ حِكَايَاتٌ وَ اِفْسَانَةٌ هِيَ رَاجِعٌ بِهِنَّ إِلَى شَخْصٍ وَ أَحَادِيثِي كَمَا بِهِ زَعَمَ خُودِ شَفَاهَا مِنْ حَضْرَتِ رَسُولِ شَنِيدِهٖ بُوَدُ وَ أَكَاذِبٌ وَ خِرَافَاتِي كَمَا مَرْدَمِ سَادَهٗ لُوحِ بِأَمْتَقَلْبِ دَرِ أَطْرَافِ أَوْ مَنْتَشَرِ مِي كَرْدَهٗ أُنْدِ دَرِ تَمَامِ قَرْنِ هَفْتَمِ هِجْرِي دَرِ غَالِبِ بِلَادِ إِسْلَامِي مَوْضُوعِ صَحْبَتِ عَمُومِ نَاسِ بُوَدَهٗ اسْت.^۹

این گفتگوها، چه در آن روزگار و چه پسان‌تر، به ناهمسوئیهای غریب در رد یا قبول دعاوی رتن انجامید^{۱۰} و بسیاری از سر ساده‌لوحی - و ای بسا: دواعی دیگر - دعاوی این شیاد گزافه‌گوی را باور کردند.^{۱۱} ذَهَبِي (۶۷۳-۷۴۸ ه.ق.) در میزان الاعتدال نوشته است:

رَتَنَ الْهِنْدِيُّ؛ وَ مَا أَدْرَاكَ مَا رَتَنَ؟! شَيْخٌ دَجَالٌ بِلَا رَيْبٍ، ظَهَرَ بَعْدَ السِّتْمَانَةِ
فَادَّعَى الصُّحْبَةَ! ... جَرِيءٌ عَلَى اللَّهِ وَ رَسُولِهِ!
وَ قَدْ أَلْفَتْ فِي أَمْرِهِ جُزْءًا.
وَ قَدْفِيلٌ: إِنَّهُ مَاتَ سَنَةَ اثْنَتَيْنِ وَ ثَلَاثِينَ وَ سِتْمَانَةَ.
وَ مَعَ كَوْنِهِ كَذَابًا فَقَدْ كَذَّبُوا عَلَيْهِ جُمْلَةً كَبِيرَةً مِنْ أَسْمَاجِ الْكُذْبِ وَ الْمُحَالِ!^{١٢}

جُزْ ذَهَبِي كَه در جايهاي مختلف و از جمله در يك تكنگاری به تكذيب رَتَن
پرداخته است، عَلمُ الدِّينِ بِرِزَالِي شَافِعِي (٦٦٥-٧٣٩ ه.ق.) و برهان الدِّينِ بِنِ جَمَاعَةِ
(ف: ٧٩٠ ه.ق.)، و ابنِ حَجَرِ عَسْقَلَانِي، (٧٧٣-٨٥٢ ه.ق.) هم، از مُنكَرَانِ وَ تَكْذِيبِ كِرَانِ
رَتَنِ اند.^{١٣}

صَغانِي (حَسَنُ بِنِ مُحَمَّدِ بِنِ حَسَنِ / ٥٧٧-٦٥٠ ه.ق.) در رسالهُ وَ جِيزَةُ
الموضوعات اش می نویسد:

وَ أَحَادِيثُ رَتَنِ الْهِنْدِيِّ مَوْضُوعَةٌ، وَ مَا يُحْكِي عَنْ بَعْضِ الْجُهَالِ مِنْ أَنَّهُ اجْتَمَعَ
بِالنَّبِيِّ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - وَ سَمِعَ مِنْهُ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - وَ دَعَا لَهُ النَّبِيُّ - عَلَيْهِ السَّلَامُ -
بِقَوْلِهِ: عَمَرَكَ اللَّهُ تَعَالَى، لَيْسَ لَهُ أَضَلُّ عِنْدَ أُمَّةٍ الْحَدِيثِ وَ عُلَمَاءِ السُّنَّةِ وَ كُلِّهَا
مَوْضُوعَةٌ. وَ لَمْ يَعْشَ مِنْ الصَّحَابَةِ مِمَّنْ لَقِيَ النَّبِيَّ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - أَكْثَرَ مِنْ خَمْسٍ وَ
تِسْعِينَ سَنَةً وَ هُوَ أَبُو الطَّيْلِ، فَبَكَوا عَلَيْهِ وَ قَالُوا: هَذَا آخِرُ مَنْ لَقِيَ النَّبِيَّ - عَلَيْهِ
السَّلَامُ - وَ اجْتَمَعَ بِالرُّسُولِ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - وَ هَذَا هُوَ الصَّحِيحُ تَصَدِيقًا لِقَوْلِهِ - عَلَيْهِ
السَّلَامُ - حِينَ صَلَّى الْعِشَاءَ الْآخِرَةَ فِي آخِرِ عُمُرِهِ لَيْلَةً فَقَالَ لِأَصْحَابِهِ - رِضْوَانُ اللَّهِ
تَعَالَى عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ -: أَرَأَيْتُمْ لَيْتَكُمْ هَذِهِ فَإِنَّ عَلِيَّ رَأْسَ مِائَةِ سَنَةٍ لَا يَبْقَى عَلَى
وَجْهِ الْأَرْضِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ. «وَ مَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ».
وَ أَحَادِيثُ رَتَنِ الْهِنْدِيِّ الْمَنْقُولُ عَنْهُ مِنْ جِنْسِ الْأَحَادِيثِ الَّتِي تُنْسَبُ إِلَى
الْحَكِيمِ التِّرْمِذِيِّ بِزَعْمِهِ أَنَّهُ سَمِعَهُ مِنْ أَبِي الْعَبَّاسِ الْخَضِرِ - عَلَيْهِ السَّلَامُ -، وَ كُلُّ
هَذَا لَيْسَ لَهُ أَصْلٌ يُعْتَمَدُ وَ لَا قَاعِدَةٌ تَقَعُدُ، بَلْ يَنْقَلِبُهَا الْفُقَرَاءُ فِي زَوَايَاهُمْ وَ سَتَكُونُ
الرِّوَايَةُ مِنْ دَرَايَاتِهِمْ...^{١٤}

مَجْدُ الدِّينِ مُحَمَّدِ بِنِ يَعْقُوبِ فَيَرُوزَابَادِي (ف: ٨١٧ ه.ق.) وَ شَارِحِ قَامُوسِ أَوِ، زَبِيدِي
(ف: ١٢٠٥ ه.ق.)، نَبِيْزِ، دَرِ عَدَادِ مُنكَرَانِ رَتَنِ بُوْدَهْ اَنْد.^{١٥}

فَيَرُوزَابَادِي دَرِ الْقَامُوسِ الْمَحِيْطِ كُوَيْدِ:

رَتَنٌ - مُحَرَّرٌ كَا -: ابْنُ كِرْبَالِ بِنِ رَتَنِ الْبِشْرَنْدِيِّ،^{١٦} لَيْسَ بِصَحَابِيٍّ، وَ إِنَّمَا هُوَ كَذَّابٌ
ظَهَرَ بِالْهِنْدِ بَعْدَ السِّتْمَانَةِ، فَادَّعَى الصُّحْبَةَ، وَ صَدَّقَ، وَ رَوَى أَحَادِيثَ سَمِعَهَا مِنْ
أَصْحَابِ أَصْحَابِهِ.^{١٧}

زَبِيدِي در شرح خویش بر قاموس، موسوم به تاج العروس می نویسد:

رَتْنٌ - مُحَرَّكًَا - : هُوَ ابْنُ كِرْبَالِ بْنِ رَتْنِ الْبَتْرَنْدِيِّ بِكَسْرِ الْمُوَحَّدَةِ وَ سُكُونِ الْفَوْقِيَّةِ وَ فَتْحِ الرَّاءِ وَ سُكُونِ التَّوْنِ. وَ بَتْرَنْدَةُ: مَدِينَةٌ بِالْهِنْدِ. اخْتَلَفَ فِي شَأْنِهِ كَثِيرًا، فَقِيلَ: إِنَّهُ مِنَ الْمُعَمَّرِينَ، أَدْرَكَ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ -، وَ حَضَرَ مَعَهُ الْخَنْدَقَ، فَدَعَا لَهُ بِالْبِرْكَةِ فِي الْعُمْرِ، وَ أَنَّهُ حَضَرَ فِي زَفَافِ فَاطِمَةَ إِلَى عَلِيِّ - رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمَا -، وَ رَوَى أَحَادِيثَ، وَ مَاتَ بِبَلَدِهِ. وَ لَهُ مَقَامٌ جَلِيلٌ يُرَازُ، وَ الصَّحِيحُ أَنَّهُ لَيْسَ بِصَحَابِيٍّ، وَ إِنَّمَا هُوَ كَذَّابٌ، ظَهَرَ بِالْهِنْدِ بَعْدَ السِّتْمَانَةِ، فَادَّعَى الصُّحْبَةَ، وَ صَدِّقَ، وَ رَوَى أَحَادِيثَ سَمِعَهَا مِنْ أَصْحَابِ أَصْحَابِهِ.

وَ فِي دَلِيلِ الدِّيوانِ لِلْحَافِظِ الدَّهَبِيِّ - رَحِمَهُ اللَّهُ -: رَتْنُ الْهِنْدِيِّ ظَهَرَ فِي حُدُودِ السِّتْمَانَةِ، فَزَعَمَ الصُّحْبَةَ، فَانْتَضَحَ بِتِلْكَ الْأَحَادِيثِ الْمُؤْضُوعَةِ، فَأَخَافُ أَنْ يَكُونَ شَيْطَانًا تَبَدَّى لَهُمْ، لِأَبْلِ الظَّاهِرِ أَنَّهُ لَا وُجُودَ لَهُ، بَلْ هُوَ اسْمٌ مَوْضُوعٌ أُصِفَتْ بِهِ مُتَوْنٌ مَكْدُوبَةٌ اهـ.

قُلْتُ: وَ كَانَ فَتْحُ الْهِنْدِ فِي الْمِائَةِ الرَّابِعَةِ عَلَى يَدِ السُّلْطَانِ مَحْمُودِ بْنِ سُبُكْتِكِينَ الْغَزْنَويِّ الْمَشْهُورِ بِالْعَدْلِ وَ الْإِنصَافِ، وَ لَمْ يُنْقَلْ شَيْءٌ عَنْ رَتْنِ إِلَّا فِي آخِرِ الْمِائَةِ السَّادِسَةِ، ثُمَّ فِي أَوَائِلِ السَّابِعَةِ قَبِيلَ وَفَاتِهِ.

وَ فِي التَّبصِيرِ لِلْحَافِظِ: رَتْنُ الْهِنْدِيِّ الَّذِي ادَّعَى فِي الْمِائَةِ السَّابِعَةِ أَنَّهُ أَدْرَكَ الصُّحْبَةَ فَمَقَّتَهُ الْعُلَمَاءُ وَ كَذَّبُوهُ.

قُلْتُ: وَ الْأَحَادِيثُ الَّتِي رَوَاهَا وَ تَلَقَّاهَا عَنْهُ أَصْحَابُهُ وَ أَصْحَابُ أَصْحَابِهِ قَدْ جُمِعَتْ فِي كُرَّاسَةٍ وَ تُسَمَّى بِالرَّتْنِيَّاتِ، كُنْتُ اطَّلَعْتُ عَلَيْهَا سَابِقًا. وَ أَطَالَ الدَّهَبِيُّ فِي الْمِيزَانِ فِي تَرْجَمَتِهِ، وَ كَذَا الْحَافِظُ فِي لُبَابِهِ، وَ فِي الْأَصَابَةِ.^{١٨}

محمد بن - يحيى بن محمد شفيح قزوینی در ترجمان اللغه‌ی خویش - مشهور به شرح قاموس - گوید:

رتن - به تحريك -: اسم پسر كربال بن رتن بترنديست و گفته شده است كه نبود او صحابی و دروغ‌گوينده بود كه آشكار شد در هند بعد از ششصد سال و ادعا كرد كه صحابيست و تصديق كردند او را و روايت كرد حديثها كه شنيديم ما را از ياران ياران او.^{١٩}

این كه محمد بن يحيى بن محمد شفيح قزوینی می‌گويد:

«... و گفته شده است كه نبود او صحابی...»، از آن روی است كه در بعض نسخ قاموس در سخن فيروزآبادی يك «قيل» اضافه شده است؛ ليك اين «قيل» احتمالاً از

افزونه‌های فریفتگانِ رتن و رتنیات باشد؛ کما این که ابوالکمال سید احمد عاصم لفظ «قیل» را در کلام فیروزآبادی - آنجا که گوید: «قیل: آنه لیس بصحابی...» - الحاقی می‌داند و می‌گوید که «فیروزآبادی خود در این مقام قادی رتن بترندی است، نه ناقل قول دیگری.^{۲۰}»

به هر روی فیروزآبادی، بنا بر نصِّ مُحَقِّقِ قاموس، و زبیدی، به تصریح عبارتِ تاج‌العروس، از مُنْکِرانِ رتن‌اند.

ابن عراقی کنانی (۹۰۷-۹۶۳ ه.ق.) نیز در فهرستِ حدیث‌سازان که در أوایل تنزیه‌الشریعه‌ی خویش نهاده است، از رتن چُنین یاد می‌کند: «رتن الهندی ذلك الکذاب المشهور، ظهر بعد الستمانه فادعی الصحبة.»^{۲۱}

در برابر نُخبگانی که به انکارِ رتن پرداخته‌اند، کسانی هم هستند که متأسفانه مدعایِ گزافِ او را باور داشته‌اند. در این میان، حضورِ صوفیان و تصوّف‌گرایان در این گروه بارز و چشمگیر است.

پیش از این در سخنِ شیخ بهائی و فاضلِ خواجهائی از علاءالدوله سمنانی و جامی در این زُمره یاد شد.

عبدالغفار بن نوح قوصی (ف: ۷۰۸ ه.ق.)، صاحبِ الکتاب الوحید فی سلوک أهل التوحید، و الجندی (ف: ۷۳۲)، نویسنده کتاب تاریخ یمن، و شمس‌الدین محمد بن ابراهیم جزری (ف: ۷۳۹)، مؤلف حوادث الزمان، از دیگر کسانی‌اند که مدعایِ رتن را راست پنداشته‌اند.^{۲۲}

خواجه محمد پارسا (ف: ۸۲۲ ه.ق.) هم که به همان حوزه فرهنگی و زرزود تعلق دارد که جامی و تفکر صوفیانه او در آن سیطره داشته، از کسانی بشمار است که مدعایِ رتن را باور داشته‌اند.^{۲۳}

باری، به قولِ ابوالکمال سید احمد عاصم، صاحبِ الاوقیانوس البسیط فی ترجمة القاموس المحيط،

رتن هندی اگر از اصحاب رسول الله می‌بود البتّه نامش در کتب سیر و احادیث مذکور می‌شد و با کلام عبدالرحمن جامی و علاءالدوله سمنانی با آن وجهی که روایت شده است نمی‌توان استدلال نمود.^{۲۴}

اگر این «کذاب متقلب»^{۲۵} براستی از صحابه بود چگونه طی قرن‌ها سخنی و نامی از وی در میان نبوده و یکباره در هرج و مرج سیاسی و فرهنگی حدود سال ۶۰۰ و اوان فتنه مغول نام او بلند شد و افرادی از او خبر داده‌اند؟

همانطور که زبیدی تصریح کرده بود چرا پس از فتوحات محمود غزنوی در شبه‌قاره هند از این هندی مدعی سخنی در میان نیامد؟ آنچه محلّ تأسف بسیار است، این است که تنی چند از أصحابِ قلم و نویسندگان شیعه در سده‌های اخیر فریب مدعای رتن را خورده و لاف و گزاف او را راست پنداشته‌اند.

شهید ثالث، قاضی سید نورالله شوشتری (شهادت: ۱۰۱۹ ه.ق.)، در مجالس المؤمنین پس از نقل گزارش جامی در نفحات (که قاضی بطّعن و استهزاء «نفحات» می‌خواند) درباره‌ی رضی‌الدین علی لالا - که مشتمل بر ماجرای صحبت او با رتن نیز هست -، می‌نویسد:

تنبیه: پوشیده نماند که علمای اهل سنت و جماعت خصوصاً حشویّه ارباب حدیث ایشان مانند ذهبی که نحاسی نحس رواندود متعصّب مردود بوده در ابوالرّضاء مذکور [= رتن] قدح موفور نموده‌اند تا آنکه ذهبی در کتاب میزان نامستقیم خود غایت تعصّب به کار برده و او را کذاب و دجال شمرده. و باعث اصلی ایشان بر این قدح دو چیز است: یکی آنکه ابوالرّضا شیعی مذهب بوده و اکثر احادیث مرویه او در فضایل اهل البیت - علیهم السلام - و مدح شیعه ایشانست. دیگر آنکه معاصران او از محدثان اهل سنت درس حدیث را وسیله شأن و اعتبار و رجوع اهل روزگار ساخته بودند و او بازار ایشان را کاسید و دکانداری [ای] که پیش داشتند فاسد می‌ساخت. چه هرگاه محدثی صحابی پیدا شود که بیواسطه از حضرت پیغمبر - صلوات الله علیه و اله - نقل حدیث نماید، ظاهر آنست که به معاصران او که نقل حدیث به وسایط متعدده نمایند اهل روزگار رجوع کمتر فرمایند.

شعر

لَعَمْرُؤُ أَبِیكَ مَا نُسِبَ الْمُعَلَّا
إِلَى كَرَمٍ وَ فِی الدُّنْیَا كَرِیْمٌ
وَلَكِنَّ الْبِلَادَ إِذَا أَفْشَعَرَتْ
وَ صَوَّحَ نَبْتُهَا رُعِیَ الْهَشِیْمِ^{۲۶}

متأسفانه قاضی شهید در این داوری از سر انصاف و دانشوری سخن نرانده است. ای کاش مرحوم قاضی دست کم تبیین می‌فرمود چه حدیث معتبر و مهمی در فضائل اهل بیت - علیهم السلام - منحصرًا از این هندی مدعی روایت گردیده که در متون قدیم عامّه و خاصّه نباشد؟ وانگهی در کتابهای صوفیان سنی مناقب و فضائل بسیار از برای اهل بیت - علیهم السلام - روایت گردیده بی‌آنکه نشان تشیع ایشان تواند بود. بلکه

برخی از کین توزترین دشمنان شیعه بوده‌اند و دشنامها نثار شیعیان کرده‌اند!... بگذریم. مرحوم حاج میرزا حسین محدّث نوری هم در *نجم الثاقب رتن* را در شمار «دیرزیستان» (/ *مُعَمَّران*) راستین پنداشته و پس از لختی گفت‌آورد درباره وی، نوشته است:

شیخ فاضل ابن^{۲۷} اَبی جمهور أَحَسائی در *أول کتاب غوالی اللالی* روایت کرده به اَسانید خود از علّامه جمال الدّین حسن بن یوسف بن المطهر که فرمود: روایت کرد از مولای ما، شرف الدّین إسحق بن محمود یمانی، قاضی در قم از خال خود، مولانا عمادالدین محمّد بن فتحان قمی از شیخ صدرالدین ساوه‌ای که گفت: داخل شدم بر شیخ بابارتن و ابروان او افتاده بود بر روی چشمانش از پیری. پس آنها را از چشمهای خود بالا برد. نظر نمود به من و گفت: می بینی این دو چشم را؟ چه بسیار شده که نظر کرده به روی مبارک رسول خدا - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - و به تحقیق که دیدم آن جناب را روز حفر خندق و بود که برمی داشت خاک را به دوش خود با مردم و شنیدم که می فرمود در آن روز: *اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ عَيْشَةً هَنِئَةً وَمِيتَةً سَوِيَّةً وَمَرْدًا غَيْرَ مَخْذُولًا.*

فاضل و عالم ربّانی، مولانا محمّد صالح مازندرانی، در شرح *أصول کافی* فرموده که: من دیدم به خطّ علّامه حلّی که نوشته بود آن را به دست خود، در چهاردهم ماه رَجَب سنه ۷۰۷ که روایت کردم از مولانا شرف الملّة و الدّین، تا آخر آنچه از غوالی نقل کردیم. و ظاهر آن است که مثل ایشان تا مطمئن نبودند چنین خبر عجیبی را به حسب سند نقل نمی کردند. پس معلوم شد که تضعیف شیخ بهایی و تکذیب او مستندی ندارد، *جُز کلام ذهیبی صاحب رساله کسر و تن^{۲۸} بابارتن و گویا مستندی غیر از استبعاد نداشته باشد؛ والله العالم.*^{۲۹}

شیخ علی یزدی حائری (ف: ۱۳۳۳ ه. ق.) نیز در *إلزام النَّاصِب*، هم مطالب *غوالی اللالی* ابن اَبی جمهور و هم مطالب سیّد علیخان را نقل کرده است.^{۳۰} همچنین مرحوم حاج شیخ علی اکبر نهاوندی در *العقربى الحسان*،^{۳۱} با گفت‌آورد از *نجم الثاقب* و *إلزام النَّاصِب* و ...، علی الظّاهر صحابی بودن و دیرزیستی رتن را تلقی به قبول کرده باشد.

صرف نظر از *إلزام النَّاصِب* که باید جداگانه مورد مطالعه قرار گیرد و *إنصاف* را کتاب *شبهت آلودی* است،^{۳۲} *نجم الثاقب* و *العقربى الحسان* از حیث روحیه اخباری حاکم بر آنها که غتّ و سَمین را بدون نقّادی کافی کنار هم می نشاند در خور انتقاداند.

هم حاجي نوری و هم نهاوندى، على رِغمِ كَثْرَتِ مطالعِهِ و تَتَبُّعِ و رِنَجِ بسيارِ كه در تأليف و تسويد بُرده اند، مَعَ الأَسْفِ دَقَّتِ انتقادِي خورايِ كارِ بزرگِ و ارجمندی را كه بر عهده گرفته اند به كار نداشته اند.^{۳۳}

حَتَّى نَحْوَهُ تَلَقَّى مَرْحُومِ نُورِي از كُفْتارِ مولانا مُحَمَّدِ صالحِ مازندراني و ابنِ اَبِي جُمهورِ أَحسائي نيز درست به نظر نمی رسد.

مولانا مُحَمَّدِ صالحِ مازندراني (ف: ۱۰۸۱ ه.ق.) در شرحِ أَصُولِ كافي، پس از نقلِ سخنانِ شيخِ بهائيِ دربارَةُ رَتْنِ (از اَرَبِيعين)، گوید:

و قد رأيتُ خَطَّ العَلَمَةِ الحَلِيِّ الَّذِي كَتَبَهُ بِيَدِهِ فِي الرَّابِعِ وَ العَشْرِينَ مِنْ شَهْرِ رَجَبٍ مِنْ سَنَةِ سَبْعِ عَشْرَةِ وَ سَبْعِمِائَةٍ: رَوَيْتُ عَنْ مَوْلَانَا شَرْفِ المَلَّةِ وَ الدِّينِ إِسْحَاقِ بْنِ مُحَمَّدِ الِيمَانِيِّ القَاضِي، عَنِ خَالَهِ مَوْلَانَا عَمادِ الدِّينِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ فَتْحَانَ القَمِيِّ^{۳۴}، عَنِ صَدْرِ الدِّينِ السَّائِي، قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى الشَّيْخِ بابارتَن وَ قَدْ سَقَطَ حاجِباهُ عَلَى عَيْنَيْهِ فَرَفَعَا عَنْهُمَا فَنَظَرَ إِلَيَّ وَ قَالَ تَرَى عَيْنَيْنِ طالِما نَظَرْتا إِلَيَّ وَجِهَ رَسولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - وَ قَدْ سَمِعْتُهُ يَوْمَ الخَنْدَقِ وَ كانَ يَحْمِلُ عَلَى ظَهْرِهِ التُّرابَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - وَ هُوَ يَقُولُ: اللَّهُمَّ! إِنِّي أَسْأَلُكَ عَيْشَةً سَويَةً وَ مَيِّتَةً نَقِيَّةً وَ مَرَدًّا غَيْرَ مُخْزٍ وَ لا فَاضِحٍ.^{۳۵}

ابنِ اَبِي جُمهورِ أَحسائي (ف: پس از ۹۰۱ ه.ق.) نيز در عواليِ اللآلِي اش آورده است:

و عنه [يعني «المولى العالم الواعظ، وجهه الدين عبدالله بن المولى علاء الدين فتح الله بن عبد الملك بن فتحان الواعظ القمي الأصل القاشاني المسكن»^{۳۶}] بإسناده إلى جَدِّهِ عبد الملك، قال: حَدَّثَنِي المولى الأعظم الأفضَل، شَرَفَ الدِّينِ عَلِيِّ، عَنِ أَبِيهِ الشَّيْخِ الكامِلِ الأعظمِ الفقيهِ، العالمِ الفاضَل، تاجِ الدِّينِ حَسَنِ السَّرابِشَنوِيِّ، قال: حَدَّثَنِي الشَّيْخُ العَلَمَةُ الفَهامةُ أستاذُ العِلماءِ جمالِ الدِّينِ حَسَنِ بْنِ يوسُفِ بْنِ المَطَهَّرِ، قال: رَوَيْتُ عَنْ مَوْلَانَا شَرَفِ الدِّينِ إِسْحَاقِ بْنِ مُحَمَّدِ الِيمَانِيِّ القَاضِي بِقَمِّ، عَنِ خَالَهِ مَوْلَانَا عَمادِ الدِّينِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ فَتْحَانَ القَمِيِّ، عَنِ الشَّيْخِ صَدْرِ الدِّينِ السَّائِي، قال: دَخَلْتُ عَلَى الشَّيْخِ بابارتَن وَ قَدْ سَقَطَ حاجِباهُ عَلَى عَيْنَيْهِ مِنَ الكَبيرِ، فَرَفَعَهُمَا عَنْ عَيْنَيْهِ فَنَظَرَ إِلَيَّ وَ قَالَ: تَرَى عَيْنَيْ هَاتَيْنِ؟ طالِما نَظَرْتا إِلَيَّ وَجِهَ رَسولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - وَ قَدْ رَأَيْتُهُ يَوْمَ خَفْرِ الخَنْدَقِ وَ كانَ يَحْمِلُ عَلَى ظَهْرِهِ التُّرابَ مَعَ النَّاسِ، وَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ فِي ذَلِكَ اليَوْمِ: اللَّهُمَّ! إِنِّي أَسْأَلُكَ عَيْشَةً هَنِيئَةً، وَ مَيِّتَةً سَويَةً، وَ مَرَدًّا غَيْرَ مُخْزٍ وَ لا فَاضِحٍ.^{۳۷}

آنچه بجد پرسش برانگیزست این که چگونه حاجی نوری نقلِ علامه حلی و حتی ابن ابی جمهور را دلیل اطمینان و اعتماد ایشان بر راوی می‌شمرد؟
 علامه حلی یکی از بزرگترین مشایخ اجازه است و کتابهای حدیثی و حتی تاریخی و ادبی اهلِ تسنن را با اسناد روایت می‌کند. آیا سند متصل علامه به حدیثنامه‌های بخاری و مسلم نشان اعتقاد او به جمیع مرویات این حدیثنامه‌هاست؟! یا اگر آن بزرگوار به الأغانی ابوالفرج اصفهانی سند برساند باید او را به منقولات آن کتاب مطمئن و معتد شمرد؟!

گذشته از چنین مناقشات، از بن، چگونه توجه نکنیم که بازماندگان صحابه در میان نسلهای سپسین همواره مورد توجه و عنایت بودند و شمار و مختصات حیات و وفاتشان به ثبت رسیده است.^{۳۸} و از همین رهگذر معلوم است آخرین کسی از صحابه که از دنیا رفته است، ابوالطفیل عامر بن واثله بوده و - بنا بر مشهور - به سال ۱۰۰ ه.ق. (یعنی یکسال پیش از مرگ خلیفه اموی، عمر بن عبدالعزیز)، درگذشته.^{۳۹} و همداستانی در این باره تا جایی است که برین مطلب ادعای «اجماع» نیز شده.^{۴۰}
 ابوالطفیل عامر بن واثله همان کسی است که در تراجمنامه‌های سنی به عنوان «کان من شیعه علی»^{۴۱} و «یفضل علیاً...»^{۴۲} از وی یاد شده است.

الغرض، این که علی رغم تاریخ مضبوط صحابه، يك مدعی کذاب مشکوک احوال، سده‌ها پس از پیامبر - صلی الله علیه و اله - سر بر کند و چنین فتنه‌ای بیافریند، جای تأسف است ولی چه بسا با توجه به روزگار پیدائی این مدعی یا این ادعا، چندان تعجبی نداشته باشد! روشن تر بگویم:

از این که مدعی دروغین رتن با چنان اقبال و اعتنای مردمانی از هم‌روزگاراناش رویاروی گردیده است، در شگفت نباید بود. چه روزگار زوایی و مقبولیت این مدعا و آن مدعی از اعصار نکبت‌بار و نگونسار تاریخ خردگرائی مسلمانان به شمار می‌آید و باورونه روز و روزگار شیخ مفید و شریف مرتضی و ابوریحان بیرونی و پور سینا که خورشید خردگرائی بر بلندای این فرهنگ می‌تافت، در این عصر شحنه عقل را در ولایت معرفت هیچکاره می‌خواندند و می‌خواستند^{۴۳} و بسیاری از مدعیات اندیشه‌سوز و بی‌ضابطه صوفی خیال‌پرور دوران، ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸ ه.ق.)^{۴۴}، را چون ورق زر دست به دست می‌بردند. در باب دعویهای رتن‌وار، از خاستگاه جغرافیائی آن، هندوستان، که سرزمین غرائب عقیدتی و باوری است هم،^{۴۵} نباید غفلت کرد.

آمیختگیِ جوّ فرهنگی هندوستان با مفاهیمی چون «تناسخ» و انحرافات عقیدتی دیگر که اذهان را برای استیناس به دیرزیستی‌های غریب نیز مهیا می‌تواند کرد، موجب استعداد پذیرشِ اُفوالِ «رَتَن»‌ها است. در تاریخِ فرهنگِ شبه‌قاره ادعاهایِ رَتَن گونه - ولو نه با این طول و عرض! - اندک نیست.^{۴۶}

برای آنکه خواننده ارجمند تصوّر روشن‌تری از استعدادِ شخصیت‌سازی و صحابی‌پردازی بعضی گزافه‌گویان در شبه‌قاره هند به حاصل آورد و فی‌الجمله از ساده‌لوحی بعضی مخاطبان این افسانه‌سرایان نیز مطلع گردد، قصّه دو شخصیت را که لعلی بدخشی در ثمرات القدس پس از «بابارتَن» آورده است، عیناً در اینجا می‌آوریم:

شیخ عبدالله - قَدَسَ اللهُ رُوحَه -:

وی از سلاطین کفره مشهوره بزرگ هند است. نام اصلی وی «راجه بهوج» و پایتخت او شهر اجین بوده. چون به شرفِ اسلام مشرف گشت، موسوم گردید به عبدالله.

گویند سببِ اسلامِ وی آن بود که در زمانی که خلاصه بنی آدم - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - معجزه شق القمر به مشرکان کفار عرب بنمود، وی در شهر خود آن را بدید. پس علما و اخبار خود را جمع نموده از ایشان واقعه را استفسار فرمود. آنها مُتَّفَق بِاللَّفْظِ دَرِ انْكَارٍ وَجُحُودِ زَدِه، حَقِّ را پوشیده، گفتند که: این علامت از اوضاعِ فلکی است؛ این چنین چیزها بسیار حادث می‌شود؛ وی را از آن تسلی حاصل نشد. یکی از اخبار را که از أعلمترین آن جماعت و صادقترین آنها بود در خدمت طلبید و مردم را از نزد خود دور کرد و استفسار آن واقعه از روی راستی و درستی نمود.

وی گفت: ما در کتب پیشینیان و متقدّمان دیده‌ایم که در این زمان پیغمبری در مُلْکِ عَرَبِ که خاتم پیغمبران باشد، مبعوث گردد و مشرکان آن دیار از وی معجزه خواهند و وی این معجزه را که دیدی، بنماید. چون این مقوله را بشنود، دلش را انشراح و آرامی پدید آمد؛ پس بیرون رفت و وزیر خود را به اسم برج، طلب داشت، و این سرّ را در میان آورده، گفت: تو را به آنجا باید شد و برگِ پان و لوازم آن با خود باید برد؛ چون به آنجا برسی و به شرف ملازمت او مشرف گردی، برگها را پیش وی بنهی^{۴۷} و لوازم آنها از وی پوشیده داری؛ اگر از تو طلب آن کرد، دانی که او خاتم پیغمبران است، وَاِلَّا بازگردی!

بعد از آنکه، وزیر به آنجا رفت و به شرفِ سعادتِ آن حضرت - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - مُشْرِفِ گشت، برگها را بی‌لوازمِ آن به خدمتش بگذارد. پس خلاصهٔ عبد مناف - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَام - فرمود که: لوازمِ آن را که خداوند تو در اِخْفایِ آن امر فرموده بود، بیرون آر. وی چون این معجزه را بدید، ایمان آورد و از قِبَلِ صاحبِ خود نیز بیعت نمود و حضرت - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - نامِ صاحبش عبدالله بنهاد و صحیفه‌ای که در آن آدابِ شرعِ مُنَدْرِج بود، بداد و رخصت فرمود. ولی چون باز آمد، قصه به نهران [کذا؛ احتمالاً: پنهان] داشتنِ لوازمِ پان و اِظْهَارِ کردنِ آن خلاصهٔ بنی آدم - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - آنها را و اسلام آوردنِ خود را و بیعت نمودن از قِبَلِ وی، همه را چنانکه بود، باز راند. آن گاه صحیفه‌ای که آن سَرَوَر - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - به وی فرستاده بود، بگذرانید. وی چون این سخنان بشنید و آن صحیفه را دید، بی‌توقُّفِ ایمان آورد و در ریاضت و مجاهده بر خود بگشود، تا «قطب‌الاقطاب» گردید!

می‌آرند که چون اسلام آورد، فرمود تا عبارت و اَلْفَاظِ جَمِيعِ كُتُبِ مُتَقَدِّمِينَ و متاخرینِ هُنود را در تخته سنگهایِ بزرگ بنویسند و بکنند و بعد از اِتمامِ آن در فرشِ خانه‌ای که می‌بود، به کار برند! چون وفات یافت، وی را در میانِ آن فرش مدفون گردانیدند. پس اکنون هر که به زیارت او می‌رود، با کفشها بر آن فرش می‌گذرد و زیارتِ وی می‌نماید! وفاتِ وی قبل از هجرتِ ختمی پناه - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - بوده - [!!] و بعضی گویند بعد از هجرت. العَلَمُ عِنْدَ اللهِ. وی در قصبهٔ دهانگری مدفون است.

شیخ چنگال - قَدَّسَ اللهُ تَعَالَى بِرَّهَ -:

وی آن شخص است که به موجب فرمودهٔ شیخ عبدالله مذکور، به خدمتِ سَرَوَرِ اَنَام - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - برگهایِ پان را با لوازمِ آن بُرد و آن معجزه او - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - مشاهده نمود و ایمان آورد و آن سَرَوَر - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - صحیفه‌ای به وی عنایت نمود، مشتمل بر قواعدِ شرعی و احکامِ آن و وی چون به خدمتِ صاحبِ خود رسید و آنچه از آن خلاصهٔ بنی آدم - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - دیده و شنیده بود، باز راند. وی نیز ایمان آورد - چنانکه در صدر بگذشت. آن گاه گفت که نامِ مرا به تو حواله کرده. وی نامِ وی را چنگال بنهاد.

گویند: چون وی ایمان آورد، اَتْبَاعِ خود را که جمعی کثیر بودند به ایمان

دلالت نمود و خود به ریاضت و مجاهده مشغول گردید و از اولیای وقت خویش گشت و چون وفات یافت در برابر شیخ عبدالله مدفون گردید. الحال قبر ایشان در شهر دهار است که بعد از ایمان آوردن پایتخت خود را آنجا کرده بود. رحمه الله علیه.^{۴۸}

داستان آن شیخ عبدالله و این شیخ چنگال را خواندید! و معلوم شد که به قولِ راویان این قصه از پیش از وفات حضرت رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - یکی از سلاطین هند رایتِ مسلمانی در آن بلاد برافراخته بوده است!!! من بنده اظهار نظری نمی‌کنم. عین عبارتِ طابع ثمرات القدس در هامش آن کتاب این است:

این داستان را در هیچیک از کتب سیرت نیافتیم!^{۴۹}
که می‌داند؟ شاید هم اکنون نیز مزار آن شیخ عبدالله و این شیخ چنگال از اماکن متبرکه به شمار آید!!

باز گردیم به «بابارتَن»:

گویا در میان گذشتگان متأخر، جامع‌ترین تحقیقات درباره رتن، از خاورشناس آلمانی، هورویتز (Horovitz)، و دانشمند فقید شبه‌قاره، مرحوم پروفیسور مولوی محمد شفیع، باشد.^{۵۰}

هیچ بعید نیست پژوهندگان شبه‌قاره در روزگار ما - خاصه با نشاط و پویایی که در پژوهشهای حدیثی دارند - پژوهشهای بدیع و جدیدتری درباره رتن کرده باشند که ما از آن بیخبر مانده‌ایم.

در ضبط نام و نسب اصلی و هندی «رتن»، منابع و نقلها، ناهمسانیهای چشمگیر دارند^{۵۱} که البته دور نیست تا اندازه‌ای که ناشی از غرابت الفاظ هندی برای راویان عرب و ایرانی باشد.

نسبت رتن را «بترندی» - یا به خوانش دیگر: «بترندی» - نوشته‌اند که گفته می‌شود منسوب است به «بترنده» که همین شهر بهاتندا است در هند، و گفته‌اند که رتن هم در آنجا به دنیا آمده و هم در آنجا مرده.^{۵۲}

به گفته ابوالکمال سید احمد عاصم «از غرایب است [که] نام این شخص را در کتب با عناوین مختلفه نوشته‌اند. بعضی وی را رتن بن کریال خوانده است و بعضی با کنیه ابوالرضا و به اسم رتن و بعضی با لقب رتن و به اسم ساهول بن جلدیو بن مهاده و بعضی به اسم رتن بن ماهوک بن خلید و بعضی به اسم راتونا و بعضی به نام نونداد. إجمالاً در

کتب معتبر از این مرد اسم و رسمی نیست و به ظن قوی این اسم بی‌مسمی و ساخته ارباب مکر و غرض است.^{۵۳}

سال مرگ رتن بروشنی دانسته نیست، و گزارندگان، مرگ او را به اختلاف اُقوال در یکی از سالهای «۵۹۶»، «۶۰۸»، «۶۱۲»، «۶۳۲»، «۷۰۰» و «۷۰۹» گفته‌اند.^{۵۴} اینهمه اختلاف در تاریخ مرگ او، خود، شگفت‌آور^{۵۵} و - در کنار آنچه حول حیاتش گفته‌اند - موجب ظنونی چند است.

به گفته پژوهندگان، قبر این کذاب متقلب در موضعی موسوم به «حاجی رتن» واقع در سه میلی «بها تندا» (bhāṭindā / که شهری است در شمال هند در ایالت پنجاب واقع در سی درجه و سیزده دقیقه عرض شمالی و هفتاد و پنج درجه طول شرقی در محل ملتقای چندین شعبه مهم راه آهن، و نام آن در عموم نقشه‌های اروپایی هندوستان ثبت است) تا شصت هفتاد سال پیش - و به احتمال قوی: تا روزگار ما نیز - «زیارتگاه عوام مسلمین و هُنود» است.^{۵۶}

مرقدی که برای این شیاد گزافه‌گوی ساخته‌اند ساختمانی بزرگ است با درگاهی عظیم که در آن مسجدی جای دارد و دور تا دور آن را دیواری فرا گرفته است.^{۵۷} این زیارتگاه بویژه در سده دوازدهم هجری / هجدهم میلادی بسیار مورد اعتنا بوده است.^{۵۸}

از هفتم تا دهم ذی‌الحجه مراسمی که «عرس حاجی» خوانده می‌شود برگزار می‌گردد و مردمانی خوش‌باور! به زیارت این مرقد می‌آیند^{۵۹}؛ و تقریباً پنج قرن است که قبر رتن را گروهی خاص سدانت می‌کنند.^{۶۰} میان گزارشی که در الإصابه از جندی نقل شده است و گزارشی که در الوافی بالوفیات و الإصابه از راوی که از خراسان به هند رفته است نقل گردیده، این اختلاف هست که در اولی رتن هیچگاه ازدواج نکرده و در دومی سخن از فرزندان و فرزندزادگان و زاد و رود پُر شمار وی می‌رود!^{۶۱} افزون بر این از دو فرزند او «محمود» و «عبدالله» نیز به عنوان ناقل حدیث یاد شده است!^{۶۲}

با توجه به اختلافاتی که در باب احوال و حتی تاریخ مرگ رتن در میان است، ای بسا این گمان درافتد که مبادا از بن، چنین کسی وجود خارجی نداشته و پرورده اذهان خیال پردازان بوده است!

گفته می‌شود که دوازده تن از أنحاء مختلف جهان اسلام این مرد را در مسقط الرأس

وی دیدار کرده‌اند^{۶۳} و اگر درستی این گزارشها مُحَقَّق شود دستِ کم یقین می‌توان داشت که چُنین مدَّعی در سدهٔ هفتمِ هجری در عالمِ خارج (خارج از ذهن) می‌زیسته است.

صَفَدی (ف: ۷۶۴ ه.ق.) در الوافی‌بالوفیات آورده است:

تَقَلْتُ مِنْ خَطِّ عَلَاءِ الدِّينِ عَلِيِّ بْنِ مُظَفَّرِ الكِنْدِيِّ: حَدَّثَنَا^{۶۴} القَاضِي الأَجَلُ العَالِمُ جَلالُ الدِّينِ أَبُو عَبْدِ اللهِ مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ بْنِ إِبرَاهِيمِ الكَاتِبِ مِنْ لَفْظِهِ فِي يَوْمِ الأَحَدِ خَامِسِ عَشْرِ ذِي الحِجَّةِ سَنَةِ إِحْدَى عَشْرَةَ وَ سَبْعِمِائَةَ بَدَارِ السَّعَادَةِ بِدِمَشْقِ المَحْرُوسَةِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا الشَّرِيفُ قَاضِي القُضَاةِ نُورُ الدِّينِ أَبُو الحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ الشَّرِيفِ شَمْسِ الدِّينِ أَبِي عَبْدِ اللهِ مُحَمَّدُ بْنُ الحُسَيْنِ الحُسَيْنِيِّ الأَثَرِيِّ الحَنَفِيِّ مِنْ لَفْظِهِ فِي العَشْرِ الأَخِرِ مِنْ جُمَادَى الأُولَى عَامِ إِحْدَى وَ سَبْعِمِائَةَ بِالقَاهِرَةِ، قَالَ: أَخْبَرَنِي جَدِّي الحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ:

كُنْتُ فِي زَمَنِ الصَّبَا وَ أَنَا ابْنُ سَبْعِ عَشْرَةَ سَنَةً أَوْ ثَمَانِي عَشْرَةَ سَنَةً سَافَرْتُ مَعَ أَبِي مُحَمَّدٍ وَ عَمِّي عُمَرَ مِنْ خُرَاسَانَ إِلَى بِلَادِ الإِهْدِ فِي تِجَارَةٍ، فَلَمَّا بَلَّغْنَا أَوَائِلَ بِلَادِ الإِهْدِ وَصَلْنَا إِلَى ضَيْعَةٍ مِنْ ضِيَاعِ الإِهْدِ، فَعَرَّجَ أَهْلُ القَافِلَةِ نَحْوَ الضَّيْعَةِ وَ نَزَلُوا بِهَا وَضَحَّ أَهْلُ القَافِلَةِ. فَسَأَلْتَاهُمْ عَنِ الشَّانِ فَقَالُوا: هَذِهِ ضَيْعَةُ الشَّيْخِ رَتَنِ اسْمُهُ بِالإِهْدِيَّةِ وَ عَرَبِيَّةُ النَّاسِ وَ سَمُوهُ بِالمَعْمَرِ لِكَوْنِهِ عُمَرَا خَارِجًا عَنِ العَادَةِ. فَلَمَّا نَزَلْنَا خَارِجَ الضَّيْعَةِ رَأَيْنَا بِفِنَانِهَا شَجَرَةً عَظِيمَةً تُظِلُّ خَلْقًا عَظِيمًا وَ تَحْتَهَا جَمْعٌ عَظِيمٌ مِنْ أَهْلِ الضَّيْعَةِ، فَتَبَادَرَ الكُلُّ نَحْوَ الشَّجَرَةِ وَ نَحْنُ مَعَهُمْ. فَلَمَّا رَأَى أَهْلُ الضَّيْعَةِ سَلَمْنَا عَلَيْهِمْ وَ سَلَمُوا عَلَيْنَا. وَرَأَيْنَا زَنْبِيلًا كَبِيرًا مُعَلَّقًا فِي بَعْضِ أَغْصَانِ الشَّجَرَةِ فَسَأَلْنَا عَنْ ذَلِكَ، فَقَالُوا: هَذَا الزُّنْبِيلُ فِيهِ الشَّيْخُ رَتَنِ الَّذِي رَأَى النَّبِيَّ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - مَرَّتَيْنِ وَ دَعَا لَهُ بِطُولِ العُمُرِ سِتِّ مَرَّاتٍ. فَسَأَلْنَا جَمِيعَ أَهْلِ الضَّيْعَةِ أَنْ يَنْزِلَ الشَّيْخُ وَ نَسْمَعَ كَلَامَهُ وَ كَيْفَ رَأَى النَّبِيَّ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - وَ مَا يَرَوِي عَنْهُ. فَتَقَدَّمَ شَيْخٌ مِنْ أَهْلِ الضَّيْعَةِ إِلَى الزُّنْبِيلِ وَ كَانَ بِبِكْرَةٍ فَأَنْزَلَهُ فَإِذَا هُوَ مَمْلُوءٌ بِالقَطَنِ وَ الشَّيْخُ فِي وَسْطِ القَطَنِ. فَفَتَحَ رَأْسَ الزُّنْبِيلِ إِذَا الشَّيْخُ فِيهِ كَأَلْفِ رَحْلٍ فَحَسَرَ عَنْ وَجْهِهِ وَ وَضَعَ فَمَهُ عَلَى أُذُنِهِ، وَ قَالَ: يَا جَدَاهُ! هُوَ لَاءِ قَوْمٍ قَدْ قَدِمُوا مِنْ خُرَاسَانَ وَ فِيهِمْ شُرَفَاءُ أَوْلَادِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - وَ قَدْ سَأَلُوا أَنْ تُحَدِّثَهُمْ كَيْفَ رَأَيْتَ رَسُولَ اللهِ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - وَ مَاذَا قَالَ لَكَ. فَعِنْدَ ذَلِكَ تَنَفَّسَ الشَّيْخُ وَ تَكَلَّمَ بِصَوْتٍ كَصَوْتِ النَّخْلِ بِالقَارِسيَّةِ وَ نَحْنُ نَسْمَعُ وَ نَفْهَمُ كَلَامَهُ. فَقَالَ: سَافَرْتُ مَعَ أَبِي وَ أَنَا شَابٌّ مِنْ هَذِهِ البِلَادِ إِلَى الجِجَارِ فِي تِجَارَةٍ. فَلَمَّا بَلَّغْنَا بَعْضَ أَوْدِيَةِ مَكَّةَ وَ كَانَ المَطَرُ قَدْ مَلَأَ الأَوْدِيَةَ بِالسَّيْلِ فَرَأَيْتُ عُلَمَاءًا أَسْمَرَ اللَّوْنِ مَلِيحَ الكَوْنِ حَسَنَ الشَّمَائِلِ وَ هُوَ

يَزْعِي اِبْلًا فِي تِلْكَ الْاَوْدِيَةِ وَ قَدْ حَالَ السَّيْلُ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اِبِلِهِ وَ هُوَ يَخْشَى مِنْ حَوْضِ
السَّيْلِ لِقَوْتِهِ. فَعَلِمْتُ حَالَهُ فَاْتَيْتُ اِلَيْهِ وَ حَمَلْتُهُ وَ حُضْتُ السَّيْلَ اِلَى عِنْدِ اِبِلِهِ مِنْ غَيْرِ
مَعْرِفَةٍ سَابِقَةٍ. فَلَمَّا وَضَعْتُهُ عِنْدَ اِبِلِهِ نَظَرَ اِلَيَّ وَ قَالَ لِي بِالْعَرَبِيَّةِ: بَارَكَ اللهُ فِي عُمْرِكَ!
بَارَكَ اللهُ فِي عُمْرِكَ! بَارَكَ اللهُ فِي عُمْرِكَ! فَتَرَكْنُهُ وَ مَضَيْتُ اِلَى سَبِيلِي اِلَى أَنْ دَخَلْنَا
مَكَّةَ وَ قَضَيْنَا مَا كُنَّا اْتَيْنَا لَهُ مِنْ اَمْرِ التِّجَارَةِ وَ عُدْنَا اِلَى الْوَطَنِ. فَلَمَّا تَطَاوَلَتِ الْمُدَّةُ
عَلَى ذَلِكَ كُنَّا جُلُوسًا فِي فِنَاءٍ ضَيَعْتِنَا هَذِهِ فِي لَيْلَةٍ مُقَمَّرَةٍ [و] رَأَيْنَا لَيْلَةَ الْبَدْرِ
[وَالْبَدْرُ] فِي كَبِدِ السَّمَاءِ اِذْ نَظَرْنَا اِلَيْهِ وَ قَدْ اِنْشَقَّ نِصْفَيْنِ فَعَرَبَ نِصْفُ فِي الْمَشْرِقِ وَ
نِصْفُ فِي الْمَغْرِبِ سَاعَةَ زَمَانِيَّةٍ وَ اَظْلَمَ اللَّيْلُ ثُمَّ طَلَعَ النِّصْفُ مِنَ الْمَشْرِقِ وَ النِّصْفُ
الثَّانِي مِنَ الْمَغْرِبِ اِلَى أَنْ التَّقْيَا فِي وَسْطِ السَّمَاءِ كَمَا كَانَ اَوَّلَ مَرَّةٍ. فَعَجَبْنَا مِنْ ذَلِكَ
غَايَةَ الْعَجَبِ وَ لَمْ نَعْرِفْ لِذَلِكَ سَبَبًا. وَ سَأَلْنَا الرُّكْبَانَ عَنْ خَبَرِ ذَلِكَ وَ سَبَبِهِ
[فَاخْبَرُونَا أَنَّ رَجُلًا هَاشِمِيًّا ظَهَرَ بِمَكَّةَ وَ ادَّعَى أَنَّهُ رَسُولٌ مِنَ اللهِ اِلَى كَافَّةِ الْعَالَمِ وَ
أَنَّ اَهْلَ مَكَّةَ سَأَلُوهُ مُعْجِزَةً كَمُعْجِزَةِ سَائِرِ الْأَنْبِيَاءِ وَ أَنَّهُمْ افْتَرَحُوا عَلَيْهِ أَنْ يَأْمُرَ الْقَمَرَ
فَيَنْشَقَّ فِي السَّمَاءِ وَ يَغْرِبَ نِصْفُهُ فِي الْمَغْرِبِ وَ نِصْفُهُ فِي الْمَشْرِقِ ثُمَّ يَعُودَ اِلَى مَا كَانَ
عَلَيْهِ. فَفَعَلَ لَهُمْ ذَلِكَ بِقُدْرَةِ اللهِ تَعَالَى. فَلَمَّا سَمِعْنَا ذَلِكَ مِنَ السَّفَارِ اسْتَشْفَقْتُ أَنْ أَرَى
الْمَدْكُورَ فَتَجَهَّزْتُ فِي تِجَارَةٍ وَ سَافَرْتُ اِلَى أَنْ دَخَلْتُ مَكَّةَ وَ سَأَلْتُ عَنِ الرَّجُلِ
الْمَوْصُوفِ. فَذَلُونِي عَلَى مَوْضِعِهِ فَاْتَيْتُ اِلَى مَنْزِلِهِ وَ اسْتَأْذَنْتُ عَلَيْهِ فَأَذِنَ لِي وَ
دَخَلْتُ عَلَيْهِ فَوَجَدْتُهُ جَالِسًا فِي صَدْرِ الْمَنْزِلِ وَ الْأَنْوَارُ تَتَلَأَلُ فِي وَجْهِهِ وَ قَدْ
اسْتَنَارَتْ مَحَاسِنُهُ وَ تَغَيَّرَتْ صِفَاتُهُ الَّتِي كُنْتُ أَعْهَدُهَا فِي السَّفَرَةِ الْأُولَى فَلَمْ أَعْرِفْهُ.
فَلَمَّا سَلَّمْتُ عَلَيْهِ نَظَرَ اِلَيَّ وَ تَبَسَّمَ وَ عَرَفَنِي، وَ قَالَ: وَ عَلَيْكَ السَّلَامُ، اِذْنٌ مِنِّي. وَ كَانَ
بَيْنَ يَدَيْهِ طَبَقٌ فِيهِ رُطْبٌ وَ حَوْلَهُ جَمَاعَةٌ مِنْ أَصْحَابِهِ كَالنُّجُومِ يُعْظَمُونَهُ وَيُبَجِّلُونَهُ.
فَتَوَقَّفْتُ لِهَيْبَتِهِ، فَقَالَ ثَانِيًا: اِذْنٌ مِنِّي وَ كُلْ، الْمُوَافَقَةُ مِنَ الْمُرُوءَةِ وَ الْمُنَافَقَةُ مِنَ
الرَّيْذِقَةِ. فَتَقَدَّمْتُ وَ جَلَسْتُ وَ أَكَلْتُ مَعَهُمْ مِنَ الرُّطْبِ وَ صَارَ يُنَاوِلُنِي الرُّطْبَ بِيَدِهِ
الْمُبَارَكَةِ اِلَى أَنْ نَاوَلَنِي سِتَّ رُطَبَاتٍ مِنْ سِوَى مَا أَكَلْتُ بِيَدِي. ثُمَّ نَظَرَ اِلَيَّ وَ تَبَسَّمَ وَ
قَالَ لِي: أَلَمْ تَعْرِفْنِي؟ قُلْتُ: كَأَنِّي غَيْرُ أَنِّي مَا أَتَحَقَّقُ. فَقَالَ: أَلَمْ تَحْمِلْنِي فِي عَامِ كَذَا
وَ جَاوَزْتَ بِي السَّيْلَ حِينَ حَالَ السَّيْلُ بَيْنِي وَ بَيْنَ اِبِلِي. فَعِنْدَ ذَلِكَ عَرَفْتُهُ بِالْعِلْمَةِ وَ
قُلْتُ لَهُ: بَلَى وَ اللهُ! يَا صَبِيحِ الْوَجْهِ! فَقَالَ لِي: اِمْدُدْ اِلَيَّ يَدَكَ. فَمَدَدْتُ يَدِي الْيُمْنَى
اِلَيْهِ فَصَافَحَنِي بِيَدِهِ الْيُمْنَى، وَ قَالَ لِي: قُلْ أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلَهَ اِلَّا اللهُ وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا
عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ. فَقُلْتُ ذَلِكَ كَمَا عَلَّمَنِي فَسَرَّ بِذَلِكَ. وَ قَالَ لِي عِنْدَ خُرُوجِي مِنْ عِنْدِهِ:
بَارَكَ اللهُ فِي عُمْرِكَ! بَارَكَ اللهُ فِي عُمْرِكَ! بَارَكَ اللهُ فِي عُمْرِكَ! فَوَدَّعْتُهُ وَ أَنَا مُسْتَبْشِرٌ
بِلِقَائِهِ وَ بِالْإِسْلَامِ. فَاسْتَجَابَ اللهُ دُعَاءَ نَبِيِّهِ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - وَ بَارَكَ فِي

عُمَرِي بِكُلِّ دَعْوَةٍ مِائَةِ سَنَةٍ، وَهَذَا عُمَرِي الْيَوْمَ نَيْفٌ وَ سِتِّمِائَةٌ سَنَةٌ، لِسَنَةِ إِزْدَادِ فِي عُمَرِي بِكُلِّ دَعْوَةٍ مِائَةِ سَنَةٍ، وَ جَمِيعٍ مَن فِي هَذِهِ الصَّيِّعَةِ الْعَظِيمَةِ أَوْلَادُ أَوْلَادِ أَوْلَادِي وَ فَتَحَ اللَّهُ عَلَيَّ وَ عَلَيْهِمْ بِكُلِّ خَيْرٍ وَ بِكُلِّ نِعْمَةٍ يَبْرِكُ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - . انتهى.

وَ ذَكَرَ عَبْدُ الْوَهَّابِ الْقَارِيءُ الصَّوْفِيَّ أَنَّهُ تُوْفِّيَ فِي حُدُودِ سَنَةِ اثْنَتَيْنِ وَ ثَلَاثِينَ وَ سِتِّمِائَةٍ. وَ ذَكَرَ النَّجِيبُ عَبْدُ الْوَهَّابِ أَيْضًا أَنَّهُ سَمِعَ مِنَ الشَّيْخِ مُحَمَّدِ بْنِ بَابَا رَتْنِ، وَ أَنَّهُ بَقِيَ إِلَى سَنَةِ تِسْعٍ وَ سَبْعِمِائَةٍ، وَ أَنَّهُ قَدِمَ عَلَيْهِمْ شِيرَازَ، وَ ذَكَرَ أَنَّهُ ابْنُ مِائَةٍ وَ سِتِّ وَ سَبْعِينَ عَامًا، وَ أَنَّهُ تَاهَلَ وَ رُزِقَ أَوْلَادًا.

قَالَ الشَّيْخُ شَمْسُ الدِّينِ: مَنْ صَدَّقَ هَذِهِ الْأَعْجُوبَةَ وَ أَمَنَ بِبَقَاءِ رَتْنِ فَمَا لَنَا فِيهِ طِبُّ، فَلْيَعْلَمَ أَنِّي أَوَّلُ مَنْ كَذَّبَ بِذَلِكَ وَ أَنِّي عَاجِزٌ مُنْقَطِعٌ مَعَهُ فِي الْمُنَاطَرَةِ. وَ مَا أَبْعَدُ أَنْ يَكُونَ جَنَّتِي تَبْدَى بِأَرْضِ الْهِنْدِ وَ أَدْعَى مَا أَدْعَى فَصَدَّقُوهُ! لَا بَلْ هَذَا شَيْخٌ مَعْتَرٌ دَجَالٌ كَذَبَ كَذِبَةً ضَخْمَةً لَكِي تَنْصَلِحَ خَائِبَةَ الصِّيَاعِ وَ أَتَى بِفَضِيحَةٍ كَثِيرَةٍ وَ الَّذِي يُحْلَفُ بِهِ أَنَّهُ رَتْنٌ لِكَذَابِ قَاتِلِ اللَّهِ أَنِّي يُؤْفِكُ! وَ قَدْ أَفْرَدْتُ جُزْءًا فِيهِ أَخْبَارُ هَذَا الصَّالِّ سَمِّيْتَهُ «كَسْرٌ وَ تَن رَتْن».

وَ قَالَ لِي الشَّيْخُ عِلْمُ الدِّينِ الْبِرْزَالِيُّ وَ قَدْ سَأَلْتُهُ عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ، فَقَالَ لِي: هُوَ مِنْ أَحَادِيثِ الطُّرُقِيَّةِ! ٦٥

مرحوم حاج میرزا حسین نوری که از رهگذر سلوة الغریب سید علیخان به مطالب صفدی دسترس داشته، ترجمه گونه‌ای از حکایت دیدار با رتن که صفدی نقل کرده است به دست داده و زین رو نقل نوشتار او بجا می‌نماید:

سید فاضل متبحر جلیل، سید علیخان مدنی، در کتاب سلوة الغریب و أسوة الأرب نقل کرده از جزو هشتم تذکره صلاح الدین صفدی که گفت: نقل کردم از خط فاضل علاء الدین علی بن مظفر کندی که صورت آن ابن بود که: حدیث کرد ما را قاضی اجل عالم جلال الدین أبو عبدالله محمد بن سلیمان بن ابراهیم کاتب از لفظ خود، در روز یکشنبه پانزدهم ذی الحجه سنه ٧١١ در دارالسعادة محروسه دمشق، گفت: خبر داد ما را شریف قاضی القضاة نورالدین أبوالحسن علی بن شریف شمس الدین أبی عبدالله محمد بن حسین حسینی اُتْرِي حَتْفِي از لفظ خود، در عشر آخر جمادی الأولى سال ٧٠١ در قاهره، گفت: خبر داد مرا جدم، حسین بن محمد، گفت:

من در زمان صبی که هفده سال یا هیجده سال داشتم، سفر کردم با پدرم محمد و عمویم عمر، از خراسان به طرف هند برای تجارتی.

پس چون رسیدیم اُویلی بلادِ هند، رسیدیم به مزرعه‌ای از مزرعه‌های هند. پس قافله به طرفِ آن مزرعه میل کرد و در آنجا فرود آمدند. شورشِ قافله بلند شد. پس، از سببِ آن سؤال کردیم. گفتند: این مزرعه شیخِ رَتن است؛ و این اسمِ او است به هندی و مردم آن را مُعَرَّب کردند، نامیدند او را به عُمر. چون عُمر کرد عُمرِ خارج از عادت. پس چون فرود آمدیم، بیرون مزرعه، دیدیم در پیشگاهِ آن درختِ بزرگی که سایه می‌انداخت بر خَلقِ عظیمی، و در زیرِ آن، جماعتِ بسیاری بودند از اهلِ آن مزرعه.

پس تمامِ اهلِ قافله به طرفِ آن درخت رفتند و ما هم با ایشان بودیم. پس چون اهلِ مزرعه را دیدیم، سلام کردیم بر ایشان و سلام کردند بر ما، و زنبیلی بزرگی را دیدیم مُعَلَّق در بین شاخه‌هایِ آن درخت. پس پرسیدیم از حالِ آن. گفتند: این زنبیلی است که در اوست^{۶۶} شیخِ رَتن که دیده رسولِ خدای - صلی الله علیه و آله - را دو مرتبه، و دعا کرده آن حضرت برای او، به جهتِ طولِ عمر، شش مرتبه.

پس درخواست نمودیم از اهلِ آن مزرعه که آن شیخ را فرود آرند که کلامِ او را بشنویم که چگونه پیغمبر - صلی الله علیه و آله - را دیده و چه روایت می‌کند از آن جناب.

پس پیرمردی از اهلِ آن مزرعه آمد به نزد زنبیلِ شیخ و آن به چرخِ بسته بود. آن را فرود آورد. دیدیم که آن زنبیل پُر است از پنبه و آن شیخ در وسطِ پنبه است. پس سرِ زنبیل را باز کرد. شیخ را دیدیم مانند جوجه‌ای. پس روی او را باز کرد و دهن خود را بر گوش او گذاشت و گفت: یا جدّا! اینان قومی‌اند که از خراسان آمده‌اند، و در ایشان است شُرْفا از اولادِ پیغمبر - صلی الله علیه و آله - و تقاضا می‌کنند که ایشان را خبر دهی که چگونه پیغمبر - صلی الله علیه و آله - را دیده‌ای و چه فرمود به تو.

پس در این حال، شیخ، آه سردی کشید و به سخن آمد به آوازی مانند آوازی زنبورِ عَسَل به زبانِ فارسی؛ و ما می‌شنیدیم و سخنش را می‌فهمیدیم.

گفت: سفر کردم با پدرم در ایّامِ جوانی به سویِ بلادِ حجاز به جهتِ تجارتی. چون رسیدیم به درّه‌ای از درّه‌هایِ مکه در وقتی که باران پُر کرده بود درّه‌ها را، پس جوانی را دیدم گنْدُمگونِ مَلِیح، با شمایلِ نیکو که می‌چرانید شترانی را در آن درّه‌ها، و سیلِ حایل شده بود میانِ او و شترانش، و او خائف بود از آنکه سیلِ فروگیردش، چون شدت داشت. پس حالش را دانستم. به نزدش آمدم و او را به

دوش برداشتم و در سیل داخل شدم و به نزد شترانش آوردم، بدون سابقه معرفتی به حال او. چون او را به نزد شترانش گذاشتم، به من نظر نمود و فرمود به عربی: **بَارَكَ اللهُ فِي عُمْرِكَ! بَارَكَ اللهُ فِي عُمْرِكَ! بَارَكَ اللهُ فِي عُمْرِكَ!** پس او را گذاشتیم و بی شغل خود رفتیم تا آنکه داخل مکه شدیم و به جهت امر تجارتی که آمده بودیم آن را به انجام رساندیم و به وطن خود برگشتیم.

چون مدتی بر این گذشت و ما در این مزرعه خود نشسته بودیم در شب ماهتابی که دیدیم قرص ماه را در وسط آسمان که به دو نیمه شد. نیمی غروب کرد در مشرق و نیمی غروب کرد در مغرب به قدر یک ساعت و شب تاریک شد. آنگاه طلوع کرد نیمی از مشرق و نیمی از مغرب. تا آنکه رسیدند به یکدیگر در وسط آسمان به حالت اول که بودند. پس بغایت از این امر متعجب شدیم و سبب آن را ندانستیم و از متردین مُسْتَفْسِر شدیم از سبب آن قضیه.

ما را خبر دادند که: مردی هاشمی ظاهر شده در مکه و مدعی شده که من رسول خدایم، به سوی همه اهل عالم، و اهل مکه معجزه از او خواستند، مانند معجزه سایر پیغمبران، و خواستند از او که امر کند ماه را که به دو نیمه شود در وسط آسمان و غروب کند نیمی از آن در مغرب و نیمی در مشرق، آنگاه برگردد به همان نحوی که بوده! پس به قدرت الهیه چنان کرد بر ایشان.

چون این را از مسافری شنیدم، شوق کردم که او را ببینم. پس تهیّه تجارتی کردم و سفر کردم تا آنکه داخل مکه شدم و سؤال کردم از آن شخص معهود. پس مرا به موضع او دلالت کردند. پس آمدم به منزل او و اذن خواستم. رخصت داد. داخل شدم. پس دیدم او را که در صدر منزل نشسته و نور می درخشد از رخسار او و محاسن و اوصافی که در آن سفر اول دیده بودم؛ او را نشناختم. پس چون سلام کردم بر او، نظر کرد به سوی من و تبسم نمود و مرا شناخت و فرمود: **عَلَيْكَ السَّلَام! نَزْدِيكَ مِنْ بِيَا!**

و در پیش روی او طبقی بود که در آن رُطَب بود و حول او جماعتی بودند از اصحاب او، مانند ستارگان و او را توقیر و تعظیم می کردند.

پس به جای خود ایستادم از مهابت او. فرمود: نزدیک بیا و بخور! که موافقت از مروّت است و منافقت از زندقه.

پس، پیش رفتم و نشستم و با ایشان از آن رُطَب خوردم و آن حضرت با دست مبارک خود، به من رُطَب می داد، تا آنکه شش رُطَب به من داد، سواي آنچه به دست خود خوردم. آنگاه نظر کرد به سوی من و تبسم نمود و فرمود: آیا مرا نشناختی؟

گفتم: گویا می‌شناسم وَلَکِن مُحَقَّقَ نَکَرَدَم.
 فرمود: آیا مرا برنداشتی در فلان سال و از سیل مرا گذراندی در وقتی که
 سیل حایل شده بود میان من و شتران من؟
 پس، در این حال، آن جناب را شناختم به آن علامت و عرض کردم: بلی! یا
 رسول الله! والله یا صَبِيحَ الْوَجْهِ!
 پس فرمود: دست خود را دراز کن به سوی من!
 پس دست راست خود را دراز کردم به سوی آن جناب. با دست راست خود
 با من مُصَافَحَه کرد و فرمود به من: بگو: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا
 رَسُولُ اللَّهِ.

پس گفتم آن را به نحوی که تعلیم فرمود. پس دلم به این خرسند شد.
 چون خواستم از نزدش برخیزم، فرمود به من: بَارَكَ اللَّهُ فِي عُمَرِكَ! بَارَكَ اللَّهُ
 فِي عُمَرِكَ! بَارَكَ اللَّهُ فِي عُمَرِكَ!
 پس او را وداع کردم و خُشْنُود بَودَم به ملاقات آن حضرت و به اسلام خود، و
 خداوند مُسْتَجَاب کرد دعای پیغمبر خود - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - را و برکت داد در
 عمر من به هر دعایی صد سال. و این عمر من است امروز که گذشته از ششصد و
 چیزی و زیاد شد عمر من به ۶۷ هر دعوتی، صد سال؛ و جمیع کسانی که در این
 مزرعه‌اند، اولاد اولاد اولاد اولاد منند و خدای تعالی ابواب خیر را بر من و بر
 ایشان مفتوح فرمود به برکت رسول خدای - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - وَالْحَمْدُ لِلَّهِ.^{۶۸}

حاجی نوری در ادامه می‌نویسد:

صَفَدِي، بعد از ذکر این حکایت، گفته که: گویا می‌بینم بعضی را که واقف
 می‌شوند بر حدیث این مُعَمَّر و داخل می‌شود شکگی در ایشان در طول عمر او تا
 این حد و تردّد می‌کنند در صدق او. آنگاه سبب شک او را ذکر کرد از تجربه و
 کلام طَبِيعِيَّين که بعد از این بیاید. آنگاه رد کرد آن را به کلام اَبُو مَعْشَر^{۶۹} و
 اَبُو رِيحَان و غیر ایشان از منجمین که ذکر خواهیم نمود.

و گفته که: بقای رتن که این عُمر از او حکایت شده، معجزه‌ای است برای
 رسول خدا - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - و به تحقیق که پیغمبر دعا کرد از برای جماعتی
 از اصحاب خود به کثرت ولد و طول عمر، تا آنکه گفته: پس تازگی ندارد که دعا
 کند برای او شش مرتبه که زندگی کند ششصد سال با امکان این امر، غایه مافی
 الباب آنکه ما ندیدیم احدی را که رسیده باشد به این حد و عدم دلیل، دلالت
 نمی‌کند بر عدم مدلول.

محمد بن عبدالرحمن بن علی زمردي حنفي گفته که: خبر داد مرا قاضي معين الدين عبدالمحسن بن القاضي جلال الدين عبدالله بن هشام حديث سابق را به نحو سماع بر او گفتم: خبر داد مرا به اين، قاضي القضاة مذکور به سند مذکور در پانزدهم جمادى الآخره سنه ۷۳۷. آنگاه نقل کرده از ذهبي که او تکذيب کرده اين دعوى را و مستندى ذکر نموده.^{۷۰}

البته مطالبی که حاجي درباره تضعيف تشکيبك در باب رتن آورده و ... در الوافي بالوفيات نبود و بالطبع بايد در ديگر آثار صفدي آن را بازجست. پُر دور نيفتيم: معين الدين ابوالقاسم جنيد شيرازي که شد الإزار را به سال ۷۹۱ ه.ق. تأليف کرده، در گزارش حال «شيخ سعد الدين محمد بن مظفر بن روزبهان» (ف: ۶۳۴ ه.ق.) نوشته است:

وَ سَافَرَ الشَّيْخُ سَعْدُ الدِّينِ مُحَمَّدٌ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ سَنَةً وَ جَالَ الْبِلَادَ وَ دَخَلَ أَرْضَ هِنْدَ وَ صَحَبَ الشَّيْخَ سَاهُولَ بْنِ مَهَادِيُو بْنِ جَكْدِيُو الْبِتُورِي الْمَعْرُوفَ بِرَتْنِ، وَ رَوَى عَنْهُ أَحَادِيثًا.^{۷۱}

نورالدين عبدالرحمن جامي (۸۱۷-۸۹۸ ه.ق.) در نَفَحَاتِ الْأُنْسِ در گزارش حال «شيخ رضی الدین علی لالاء غزنوی» (ف: ۶۴۲ ه.ق.) می نویسد:

شيخ علي لالا به صحبت بسيارى از مشايخ رسیده بود، و گویند که از صد و بیست و چهار شيخ کامل مکمل خرقة داشته است و بعد از وفات وی از آن جمله صد و سیزده خرقة باقی بوده. و سفر هندوستان کرده بوده و صحبت ابوالرضا رتن - رضى الله عنه - دریافته و امانت رسول - صلى الله عليه و سلم - از وی گرفته، چنانکه شيخ رکن الدين علاء الدوله آن را تصحيح فرموده و گفته: صَحِبَ، يَعْنِي الشَّيْخَ رَضِيَ الدِّينَ عَلِيَّ اللِّالَاءِ، صَاحِبَ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أباالرضا رتن بن نصر - رضى الله تعالى عنه - فَأَعْطَاهُ مِشْطًا مِنْ أَمْشَاطِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. و شيخ رکن الدين علاء الدوله آن شانه را در خرقة پیچیده و آن خرقة را در کاغذی، و به خط مبارک خود بر آن کاغذ نوشته: هَذَا الْمِشْطُ مِنْ أَمْشَاطِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَصَلَ إِلَيَّ هَذَا الضَّعِيفُ مِنْ صَاحِبِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَ هَذِهِ الْخِرْقَةُ وَصَلَتْ مِنْ أَبِي الرِّضَا رَتْنِ إِلَى هَذَا الضَّعِيفِ.

و هم شيخ رکن الدين به خط مبارک خود نوشته است که: چنین گویند که آن امانت برای شيخ رضی الدین علی لالا بوده است از رسول - صلى الله عليه و سلم -^{۷۲}

دولت‌شاه سمرقندی در تذکرة الشعراء خویشت (که به سال ۸۹۲ ه.ق. از تألیف آن فراغت یافته است) در گزارش حال «شیخ عزالدین پورحسن اسفراینی» به نقد حال «شیخ رضی الدین علی لالا» عطف عنان کرده درباره رضی الدین علی می‌نویسد:

أبو الرضا بابارتی هندی را - رضی الله عنه - در هند دریافته و بابارتی شانه‌ای از جمله شانه‌های خود که رسول - صلعم - بدو داده بود داده و جان به حق تسلیم کرده. گویند که: بابارتی صحبت مبارک رسول را - صلعم - دریافته. و بعضی گویند که از حواریان حضرت عیسی - علیه السلام - بود و عمر بابارتی را یک هزار و چهارصد سال می‌گویند.^{۷۳}

رضاقلی خان هدایت (۱۲۱۵-۱۲۸۸ ه.ق.)، در ریاض العارفين، در گزارش حال رضی الدین علی لالا می‌نویسد:

... گویند: در پانزده سالگی شیخ نجم الدین [= نجم الدین کبری] را به خواب دید و به طلب او سالها گردید. به خدمت صد شیخ زیاده رسید. آخر جناب شیخ نجم الدین را دریافت و به امر او به هندوستان رفته به خدمت شیخ ابورضای رتن؛ به قولی از حواریون حضرت عیسی و به قولی از اصحاب جناب ختمی مآب بوده و یک هزار و چهارده سال عمر نموده. تفصیل این اجمال در کتب این طایفه تصریح و تصحیح یافته است...^{۷۴}

نورالدین جعفر بدخشی (ح ۷۴۰-۷۹۷ ه.ق.) در خلاصة المناقب که در گزارش احوال و مناقب پیرو مُراد خویشت، میرسیدعلی همدانی (۷۱۴-۷۸۶ ه.ق.)، نوشته است، می‌آورد:

... ذکر جهر بدعت نباشد زیرا که حضرت مصطفی - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - و اصحاب او ذکر جهر گفته‌اند... و حضرت خواجه ابوالرضا رتن بن کربال البترندی - رضی الله عنه - که یکی از اصحاب رسول است ذکر جهر می‌گفته است تا آخر عمر، و آن ذکر خواجه «الله» بوده است.

و شیخ علی لالا خدمت خواجه را دریافته است و آن سه امانت که حضرت رسول - علیه السلام - فرستاده بود از برای او گرفته از خدمت خواجه - رضی الله عنه.

و این فقیر بعضی از متابعان خواجه را در قصبه اندخود^{۷۵} بدید و سه روز در خلوت ایشان به التماس مُقدم ایشان به ایشان موافقت نموده است و بعد از خروج از خلوت پرسید از مُقدم ایشان که: سبب چیست که احادیث رتئییه شهرت ندارد اِلَّا سه حدیث که فخر اهل حدیث به آن سه حدیث است؟

و آن مُقَدِّمِ جواب فرمود که: سببِ عدمِ شهرتِ آن است که حضرتِ مصطفیٰ -
صلی الله علیه و سلّم - سه چیز از برایِ شیخِ مختارالدینِ الازنسی^{۷۶} - قَدَسَ اللهُ
سِرَّهُ - امانت فرستاده بود:
أوّلُ کرده کرم.^{۷۷}

و دوم يك قطره آب از دهانِ مبارکِ خود.

و سوم أَحَادِيثِ رَتَنِيَّه که تا اوانِ تحصیلِ شیخِ مختارالدینِ موقوف بوده است.
و حضرتِ خواجه به دستِ شیخِ موسی^{۷۸} آن سه چیز را فرستاده است به
نزدیکِ شیخِ مختارالدینِ و وصیت کرده شیخِ موسی را که چون به خوارزمِ بررسی
جوانی میانِ بالاکندم‌گون که بر يك رُخِ او خالی باشد و بر میانِ قُرصِ جوینِ بسته
و تفسیرِ کشفِ خواند و قرائتِ^{۷۹} او به سورهٔ اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا رسیده باشد،
تو را پیش آید. لاجرم این سه امانت را به آن جوان بدهی و چون شیخِ موسی آن
وصیت به جای آورد. شیخِ مختارالدینِ به شیخِ موسی بیعت کرد و به سلوکِ راهِ
خدای تعالی توجّه نمود. فلاجرم سببِ عدمِ شهرتِ أَحَادِيثِ رَتَنِيَّه^{۸۰} آن وقفه
رَتَنِيَّه^{۸۱} باشد.^{۸۲}

حافظ حسین کربلائی تبریزی (ف: ۹۹۷ ه.ق.) که در همانِ أوائلِ روضات
الجنان‌اش در بحثِ مزارات و زیارتِ قبور به یکی از «أَحَادِيثِ رَتَنِيَّه» گواهی جُسته و
از بابارتَن به دعای «رضی الله عنه» یاد می‌کند^{۸۳}، در روضهٔ هشتمِ کتابِ خویش گفتارِ
صاحبِ خلاصه‌المناقب را با تصرّف و تلخیصی نه چندان دقیق (که ای بسا نه از دستِ
خود او، بل از نسخهٔ موردِ استفادهٔ وی ناشی شده باشد) آورده است و خود دربارهٔ قضیهٔ
«عدمِ شهرتِ أَحَادِيثِ رَتَنِيَّه» که در خلاصه‌المناقب موردِ اِشَارَت و گفت و گو واقع شده
توضیحی از این قرار افزوده:

و غَرَضُ از عدمِ شهرتِ این أَحَادِيثِ گویا اینست که: به این سند [که] درکتبِ
صحاح است نیست و اِلَّا مشهور است، والله اعلم.^{۸۴}

شاید حافظ حسین با این توضیح دو معنا را گوشزد کرده باشد:

یکی آن که سَنَدِ این روایات از طریقِ رَتَن در حدیثنامه‌های معتبر به چشم
نمی‌خورد ولی متنِ آنها از دیدگاهِ اَمَثَالِ او اِشْکَالِ خاصی ندارد. ثانیاً عدمِ شهرتِ این
أَحَادِيث تنها به کتبِ معتبرِ قدما راجع است، ورنه نزدِ متأخران از طریقِ رتن شهرت
یافته‌اند.

با توجّه به توضیحی که حافظ حسین داده و - برخلافِ گفتارِ مسطور در

خلاصه المناقب - از شهرت «أحاديث رتبيته» - قاعدتاً: در عصر خویش - دم زده است، می توان دانست که برخی صوفیان بی مبالات و روایتگران راجل در درایات، چه مایه اسباب اشتها را قافیل آن هندی مدعی را فراهم ساخته اند و از روزگار میر سیدعلی همدانی تا پایان سده دهم چه تحوّل پدید آمده بوده است!

میرزا لعل بیگ لعلی بدخشی (۹۶۸-۱۰۲۲ ه.ق.) در ثمرات القدس من شجرات الأنس - که تذکره ای صوفیانه از برای شبه قاره است - می آورد:

أبو الرضا رتن حاجی - نور الله تعالى مضجعه -:

شیخ رضی الدین بن علی بن سعید لالا بن عبدالخلیل غزنوی که ابن عمّ حکیم سنائی غزنوی است و از اعظم مریدان شیخ نجم الدین کبری - قدس سره - از صد [و] بیست و چهار ولی کامل خرّقه دارد، می گوید که: به هند در تاریخ سنه عشرين و ستمائة رسیدم و به صحبت بابارتن نصیرالدین الهندی فایض گشتم و امانت رسول را - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - که رسول خدا از برای من عنایت فرموده بود و آن شانه ریش بود، به من داد. شیخ رکن الدین علاءالدوله سمنانی - قدس رُوحه - آن را تصحیح کرده^{۸۵}، گفته: «و صحبت الشیخ رضی الدین علی، صاحب رسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - ابوالرضا رتن بن نصیر - رضی الله تعالی عنه - فأعطاه مُشطاً من أمشاط رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -» و آن مُشط در آخر به حضرت شیخ رکن الدین علاءالدوله رسید. همراه همان خرّقه که بابارتن آن مُشط را در آن پیچیده بود و شیخ آن شانه را در خرّقه و خرّقه را در کاغذ پیچیده و بر آن کاغذ نوشته: «هذه المُشط من أمشاط رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - هذه الخرقة وصلت^{۸۷} من أبي الرضا رتن إلى يدي الضعيف». و هم شیخ علاءالدوله به خط مبارک خود نوشته که: چنین گویند که: آن امانت برای شیخ رضی الدین علی لالا بوده از آن حضرت - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ.

بعضی گویند که ملاقات شیخ با ابوالرضا در سنه ششصد بوده؛ بعضی زیاده و کم نیز گفته اند؛ و العِلْمُ عِنْدَ اللهِ تَعَالَى أَكْبَرُ!

حضرت شیخ بن الحجر عسقلانی^{۸۸} - قدس سره - در کتاب الإصابة فی معرفة الصحابه در احوال بابا ابوالرضا رتن اطاله ای عظیم داده و بسط غریب فرموده. خلاصه کلام آنکه بابارتن از هند بود و مولد وی در پرگنه^{۸۹} پتهنده، من أعمال سر کار لاهور. اقوال دیگر نیز هست که در ایام جاهلیت تولد نموده، امّا چون سعادت مند بود، همواره مترقب بوده که شخصی ظهور کند که راه راست به خلق

نماید و به همین نیت از راه دریا با جمعی از تُّجَّار به حَرَمَین رفته، در آن عهد هنوز ظهورِ حضرتِ ختمی پناهی - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - و دعواتِ اسلام نبود. چون به هند باز آمد، بعد از مدتی شنید که در آن دیار عزیز الوجودی پیدا شده، دعوی نبوت می‌کند و مردم را به دینِ اسلام می‌خواند. پس به اِخْلَاصِ تمام به جهتِ دریافتِ پیغمبر - علیه^{۹۰} أَفْضَلُ السَّلَامِ - و وصول به دینِ اسلام با اسباب و اُمُوالِ بسیار به کعبهٔ معظّمه - زاده‌ها شرفاً^{۹۱} - رفت و صحبتِ شریفِ آن سَرُور - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - دریافت، احادیث از آن حضرت - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - شنید و مدتی در خدمتِ سرورِ اَنام - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ - بوده و آن احادیثی که در رسالهٔ رَتْنِیّه خود درج نموده، شهرتی تمام دارند. آن احادیث را حضرت شیخ رکن‌الدین علاء‌الدوله سمنانی - رَضِيَ اللهُ عَنْهُ - که از اکابر سلسلهٔ نقشبندیّه است و به چند واسطه سند خود را به حضرت شیخ علی لالا - رَضِيَ اللهُ عَنْهُ - می‌رساند تصحیح فرموده‌اند، و بعضی گویند که شیخ ابوالرضا تصحیح فرموده‌اند. اگرچه بعضی محدثین متأخرین در آن باب طعن و تشنیع بسیار می‌نمایند.

گویند: چون به سعادتِ بیعتِ آن حضرت - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - مشرف گشت، بعد از چند گاه باز از مکهٔ شریفه، متوجه هندوستان شد، چون به آنجا رسید به مجاهدهٔ عظیم و ریاضتِ شاقّه مشغول شد و جمعی کثیر از سلاطین و اُمرا و مشایخ و علمای هند که در سنهٔ سِتْمائِه و بعد از آن بوده‌اند همه به صحبتِ وی می‌رسیده‌اند و از اَنفاسِ وی تَبَرُّک می‌جسته‌اند و داخلِ خَیْرِ القُرُونِ قَرْنِ رسولِ الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - می‌شده‌اند. عمرش از ششصد متجاوز بوده و از هفتصد کم و بعضی بیش گفته‌اند.

می‌آرند که وی در جمیع اراضی مملکت هند، غرباً و شرقاً، جنوباً و شمالاً طاعات و عبادات نموده، کسبِ کمالات کرده. بعضی گفته‌اند که وی خضرِ وقتِ خویش بوده که چند گاهی به این کسوت در میان خلق درآمده، بسیاری را راهنمایی نموده. مولانا عالم کابلی در فوایح‌الولایه^{۹۲} خود می‌نویسد که: لَفْظِ «رَتْن» با «خضر» مترادف است یعنی: سبزه؛ لیکن مولوی را در این لَفْظِ غَلَطی عظیم دست داده، زیرا که «رَتْن» لَفْظِ هندی است و معنیِ رَتْن در کتبِ معتبرهٔ هند «گوهر سرخ» را گویند و وی از زبانِ هندی و لغاتِ آن عاری بوده.

بدان که اگر این قول صحّتی داشته باشد که وی خضرِ وقت بوده، پس آن قول که او «ابن نصیر» است و مولدِ وی در هند است، غلط بوده باشد.

لیکن تحقیق، آن است که وی هندی الأصل است و عمرِ دراز یافته. بعد از سال ششصد هجری وفات کرده، قبر وی در بتهنده که از لاهور به شصت کروه^{۹۳} جنوب است، واقع است و این داعی در سنه هزار و چهار در وقتی که از احمد نگر مُلک دکن به داك چوکی عتبه بوسی حضرت خلافت پناهی اُعنی جلال المِلَّة و الدنیا و الدین، اکبر پادشاهان و بزرگترین شاهنشاهان، جلال الدین مُحَمَّد اکبر پادشاه غازی - خُلِد مُلکُه -، متوجه بود، چون به قَصَبَه بتهنده رسید، به طوافِ روضه مُطَهَّرَه وی مُشرف گردید، و بعد از فراغ طواف، نظر بر قلعه قصبه مذکور افتاد؛ دید که پشت دیوار و باروی قلعه فرو ریخته. پرسیده شد که قلعه به این متانت و استواری چون ریخته؟ گفتند: از دُعایِ بابا واقع شد. سبب آن را پرسید. گفتند: در سنه سَبْعین و خَمْسَمائَه یکی از پادشاهان این قلعه را خواست تا از راجه این دیار بگیرد؛ چون مُدَّت محاصره متمادی گردید، به خدمتِ بابا در همین جا آمد که الحال قبر ایشان است و استدعای فتح و فیروزی نمود. بابا فرمود: عَلی الصَّبَاح بالشکرِ خویش در اینجا حاضر شو و منتظر باش. هر وقتی که من دست به دعا بردارم، تو با جُنودِ خود متوجه به تسخیر قلعه شو. پس روز دیگر به موجب فرموده وی با جُنودِ نامعدود به خدمتش حاضر گشت. وی دست به دُعا برداشت. به یکبار این مقدار قلعه که افتاده می بینید، از هم فرو ریخت؛ لشکرِ اسلام به یک مرتبه حمله آوردند و دَمار از کُفار و فُجَّار برآوردند. از آن روز، اِلٰی یومِنا، این قلعه به همان وتیره مانده.

و گویند که سلطان محمود غازی را در سنه اِحْدی و اَرْبعمائَه اِرادَه دریافت شخصی شد که از حضرتِ مُحَمَّد - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - بی واسطه استماع حدیث نموده باشد، در مقامِ تَفَحُّص و تَجَسُّس گشت و جاسوسان و مُتَفَحِّصان به هر دیار تعیین فرمود تا به وی رسانیدند که در دیار هند بابا زتن نام شخصی است که وی بی واسطه اُحادیث از آن سَرور - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - استماع نموده، مُدتها در خدمتِ آن حضرت - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ - بوده.

سلطان را از استماع این سخن شوقِ دریافتِ بابا غلبه می نماید، کسانِ مُعْتَمَد با خزاین غیر محصور به خدمتِ بابا اِرسال داشت و التماسِ حضور نمود. در اوایل آن التماس مقبولِ بابا نیفتاد، در آخر، چون به کَرَات و مَرَات کسان به خدمتِ وی رفتند و استدعایِ سلطان را با خواهش و نیازِ بسیار ظاهر ساختند، بابا مُتوجه غزنین شد. چون نزدیک به غزنی رسید، سلطان با تمام خیل و حَشَم از غزنی به استقبالِ وی بیرون آمد و فرمود تا قرصه های زرِ سرخ و سفید بر سرِ بابا

افشانند. در آن حین، هر قرصه از زر که در محفّه بابا می افتاد، آن را بر می داشت و صرّه ای که با خود داشت، در آن می انداخت. سلطان و سایر اعیان را از مشاهده این حال تعجب می افزود. بابا بر ما فی الضمیر الجماعه [!] به حُسن فراست و به نور کرامت مطلع گردیده، روی توجّه به سلطان آورد و فرمود: سَمِعْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ - بَلَا وَاسْطَه أَنَّهُ قَالَ: يَشِيبُ ابْنُ آدَمَ وَ يَشُوبُ فِيهِ خَصَلَتَانِ: الْحِرْصُ وَ طُولُ الْأَمَلِ.

صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ .

و به سماع این حدیث صحیح مقصود سلطان و همگنان به حصول پیوست. رحمة الله عليه.^{۹۴}

انصاف را این قصّه اخیر که بدخشی درباره رتن و محمود غزنوی نقل کرده در عین بُرودت آنقدر کودکانه است که به اصطلاح عرب «زَنِ بَجَه مُرْدَه را به خنده می اندازد!» واضح ابله قصّه گوئی ملتفت تکاپوهای هزاران محدث و رحاله طی این سده های پیش از محمود نبوده است و لذا با خود نیندیشیده چگونه محدثان و رجالیان و حدیث جویانی که خاور و باختر جهان را به طلب احادیث نبوی می پیمودند از این «پدیده» با خبر نشده اند، تا دست روزگار یکباره پادشاه غزنوی را به هوس استماع حدیث بلاواسطه انداخته، و آنگاه نه مشایخ و جویندگان حدیث، که متفحصان حضرت سلطانی، این «تحفه» را در هند یافته و خبر، و بعد هم: خودش را، به او رسانیده اند؟! بماند که - از بُن - دیدار رتن با محمود غزنوی دروغ است و اگر يك صحابی که هیچ، يك صوفی یا محدث از تابعان تابعان را محمود دیدار کرده بود، آوازه آن در سده پنجم می پیچید و لازم نبود سالها و سالها بگذرد، تا بعدها سر و صدای رتن در هند بلند شود. حدیث «یشیب ابن آدم و یشوب فيه خصلتان: الحرص و طول الأمل» هم که سازنده قصّه در دهان رتن گذاشته، - ولو با تفاوت اندکی در لفظ - خوشبختانه از راه دیگر پیش از رتن به دست ما رسیده است.^{۹۵}

در بعض گزارشها سخن از این می رود که رتن نخست به کیش مسیح درآمد و سپس به اسلام.^{۹۶}

دور نیست که این چگونگی برای نظیره سازی قصّه رتن با آنچه در باب اسلام آوردن سلمان فارسی نقل گردیده است،^{۹۷} پرداخته شده باشد! قصّه های محلی و مردمانه نیز درباره رتن وجود داشته است که بر تفصیلی دراز

دامن تر و احياناً ناپذیرفتنی تر از مطالب گزارشهای منابع رجالی اسلامی اشتمال دارد.^{۹۸} هم این که این «شخص مرموز»^{۹۹} آیا از آغاز مسلمان بوده و سپس هوای گزافه گوئی و دروغ پردازی به سرش زده یا - از بُن - برای یافتن بازار به جمع مسلمانان درآمده و دروغهایی توجه برانگیز برافتنه، محلّ تأمل است.

به قولی، رتن، شاید از مسلمانان نبوده و مردی یوگی بوده و با سوءاستفاده از زودباوری برخی مسلمانان خود را از صحابه معرفی کرده است و از همین روی نیز هست که هم نزد «مسلمانان» و هم «هنود» محترم و مقبول افتاده!^{۱۰۰} رتن علی الخُصوص مورد توجه متصوّفان بوده است و ماجرای دیدار رضی الدین علی لالا و ایستار علاءالدوله سمنانی و... درباره او، تردیدی در این معنا باقی نمی گذارد.

تلقب وی به لقب «بابا» احتمالاً از رهگذر همین توجهی است که صوفیان به وی داشته اند.

لقب «بابا» در سده های هفتم و هشتم اغلب در حق زهاد و عرفائی که مُرید و پیرو می داشته اند و در حوالی سده های نهم و دهم به رؤسای جوانمردان و ارباب فتوت اطلاق و گردیده است.^{۱۰۱}

احادیثی که رتن به ادعای خویش بی واسطه از رسول خدا - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - نقل کرده است، «رتنیات» خوانده می شود. این احادیث به صورت کتابی گردآوری شده بوده که ابن حجر نسخه ای از آن را که مشتمل بر سیصد حدیث بوده دیده است. این نسخه تاریخ سال ۷۱ ه.ق. را داشته! و أبو الفتح موسی بن مجلی صوفی این احادیث را از رتن روایت نموده بوده است.^{۱۰۲} به تعبیر مرحوم علامه قزوینی:

أغلب علماء و نقادین بطلان دعاوی او و تقلبی بودن روایات او را با وضوح هرچه تمام تر به مردم ثابت نمودند ولی مع ذلك بعضی ساده لوحان گول حتی مابین محدثین و حفاظ پیدا شدند که دعاوی او را تصدیق کرده و احادیث مرویه او را با آب [و] تاب تمام به اسم «رتنیات» جمع کرده اند.^{۱۰۳}

کوششهای ناقدان و رؤساگران رتن در میان دانش آموختگان علوم دینی به بارنشست و نسلهای پیاپی چندان از رتن و رتنیات پرهیز کردند که حتی نام او و منقولات شبهه ناک او به گوش کثیری از پسینیان نرسید!^{۱۰۴} ولی ریشه نقل بر ساخته های وی بکلی خشکانده نشد!!

هرچند «فقها و علمای حدیث را به این نوع احادیث التفات نیست»^{۱۰۵}، مع الأسف احادیثِ رتبیّه از طریقِ مکتوباتِ صوفیانِ اینجا و آنجا منتشر شده و هر از چندگاهی خواننده‌ای یا خواننده‌ای را می‌تواند فریفت.

نگارنده این سطور آنچه را به عنوانِ رَتَنیَّات در متون دیده است در اینجا از نظر خوانندگان ارجمند می‌گذراند:

□ «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ عَيْشَةً سَوِيَّةً وَ مَيْتَةً نَقِيَّةً وَ مَرَدًّا غَيْرَ مُخْزٍ وَ لَا فَاضِحٍ»^{۱۰۶} (و نیز به صورت: ... عَيْشَةً هَنِيئَةً وَ مَيْتَةً سَوِيَّةً...^{۱۰۷})

(این عبارت بیگمان در شمارِ برافته‌هایِ رَتَن نیست و احتمالاً رَتَن نیز خود جائی شنیده یا خوانده بوده و نقل کرده است.

روایتِ حاضر بسی پیش از ظهورِ رَتَن کَذَّاب، عیباً یا با تفاوتی اندک، در حدیثنامه‌هایِ کهنِ سُنی و شیعه به عنوانِ حدیث آمده است.^{۱۰۸})

□ «إِيَّاكُمْ وَ أَخَذَ الرَّفْعَةَ مِنَ السُّوقَةِ وَ النَّسَاءَ فَإِنَّهُ يَبْعَدُ عَنِ اللَّهِ»^{۱۰۹} (و نیز به صورت: «... أَخَذَ الرَّفْقَ... وَ النَّسْوَانَ... بعد من الله تعالى»^{۱۱۰}؛ و نیز به صورت: «... أَخَذَ الرَّفْقَ... وَ النَّسْوَانَ...»^{۱۱۱}).

□ «الْبُكَاءُ يَوْمَ عَاشُورَاءَ نُورٌ تَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ»^{۱۱۲} (و نیز به صورت: «... فِي يَوْمٍ...»^{۱۱۳}).
□ «ذَرَّةٌ مِنْ أَعْمَالِ الْبَاطِنِ خَيْرٌ مِنَ الْجِبَالِ الرَّوَاسِي مِنْ أَعْمَالِ الظَّاهِرِ»^{۱۱۴} (و نیز به صورت: «... خَيْرٌ مِنْ أَعْمَالِ الظَّاهِرِ كَالْجِبَالِ الرَّوَاسِي»^{۱۱۵}).

□ «شَقَّ الْعَالَمَ الْقَلَمُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنَ شَقِّ جَوْفِ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»^{۱۱۶}؛ و نیز به صورت: «شَقَّ الْعِلْمُ جَوْفَ الْعَالَمِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنَ شَقِّ جَوْفِ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»^{۱۱۷}.
□ «الْفَقِيرُ عَلَى فَقْرِهِ أَغْيَرُ مِنْ أَحَدِكُمْ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ»^{۱۱۸}

□ كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ - تَحْتَ شَجَرَةِ أَيَّامِ الْخَرِيفِ فَهَبَّتِ الرِّيحُ فَتَنَاطَرَ الْوَرَقُ حَتَّى لَمْ يَبْقَ عَلَيْهَا وَرَقَةٌ. قَالَ: إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا صَلَّى الْفَرِيضَةَ فِي الْجَمَاعَةِ تَنَاطَرَتْ عَنْهُ الذُّنُوبُ كَمَا تَنَاطَرَتْ هَذَا الْوَرَقُ.^{۱۱۹} (و نیز به صورت: ... مَعَ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ - ... فَهَبَّتِ رِيحٌ... فَقَالَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ -: إِنَّ الْمُؤْمِنَ... كَمَا تَنَاطَرَ الْوَرَقُ مِنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ^{۱۲۰}؛ و نیز به صورت: ... مَعَ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ -...^{۱۲۱}).

□ «كُنْتُ فِي زَفَافِ فَاطِمَةَ عَلِيٍّ فِي جَمَاعَةٍ مِنَ الصَّحَابَةِ وَ كَانَ ثَمَّةٌ مِنْ يَغْيِي فَطَرَبَتْ قُلُوبَنَا وَ رَقَصْنَا فَلَمَّا كَانَ الْعَدُّ سَأَلْنَا رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ - عَنْ لَيْلَتِنَا فَأَخْبَرَنَا فَلَمْ يَنْكُرْ عَلَيْنَا وَ دَعَا لَنَا وَ قَالَ: اخْشَوْنَا وَ امشُوا حُفَاةً تَرَوُا اللَّهَ جَهْرَةً»^{۱۲۲} (و

نیز به صورت: «... زفاف فاطم و جماعه من الصحابه و كان ثم من يغني شيئاً فطابت... ليلتنا فدعا لنا و لم ينكر علينا فعلنا و قالك اخشوشنوا...^{۱۲۳}؛ و نیز به صورت: ... کان ثم... فطارت... صلی الله علیه و آله...»^{۱۲۴}.

□ «لَوْ أَنَّ لِيَهُودِيَّ حَاجَةً إِلَى أَبِي جَهْلٍ فَطَلَبَ مِنِّي قَضَاءَهَا لَتَرَدَّدْتُ إِلَى أَبِي جَهْلٍ مِائَةَ مَرَّةٍ فِي قَضَائِهَا.»^{۱۲۵}. (و نیز به صورت: ... و طلب مني...^{۱۲۶}؛ و نیز به صورت: ... و طلب مني... إلى أبي جهل...^{۱۲۷})

□ «ما من عبد يبكي يوم قتل حسين إلا كان يوم القيامة مع أولي العزم من الرُّسُل.»^{۱۲۸} (و نیز به صورت: ... يوم أُصيب ولدي الحسين...^{۱۲۹}؛ و نیز به صورت: «... قتل الحسين...»^{۱۳۰}.)

□ «مَنْ أَعَانَ تَارِكَ الصَّلَاةِ بِلِقْمَةٍ فَكَأَنَّمَا أَعَانَ عَلَى قَتْلِ الْأَنْبِيَاءِ كُلِّهِمْ.»^{۱۳۱} (و نیز به صورت: «... فَكَأَنَّمَا قَتَلَ الْأَنْبِيَاءَ كُلَّهُمْ.»^{۱۳۲}.)

□ «مَنْ أكرمَ غَنِيًّا لَغْنَاهُ أَوْ أَهَانَ فَقِيرًا لِفَقْرِهِ لَمْ يزل فِي لَعْنَةِ اللَّهِ أَبَدَ الْأَبْدِينَ إِلَّا أَنْ يَتُوبَ.»^{۱۳۳} (و نیز به صورت: «... و من أهان...»^{۱۳۴}؛ و نیز به صورت: «... أكرمه...»^{۱۳۵}.)

□ «من ترك العشاء قال له ربه: لست ربك! فاطلب رباً سوائى!»^{۱۳۶}.
□ «مَنْ رَدَّ جَائِعًا وَ هُوَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُشْبِعَهُ عَذَّبَهُ اللَّهُ وَ لَوْ كَانَ نَبِيًّا مُرْسَلًا.»^{۱۳۷} (و نیز به صورت: «... و هو يقدر...»^{۱۳۸})

□ «مَنْ صَلَّى الْفَجْرَ فِي جَمَاعَةٍ فَكَأَنَّمَا حَجَّ خَمْسِينَ حَجَّةً مَعَ آدَمَ.»^{۱۳۹}
□ «مَنْ قَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، دَخَلَ الْحَنَّةَ.»^{۱۴۰}
□ مَنْ مَاتَ عَلَى بُغْضِ آلِ مُحَمَّدٍ مَاتَ كَافِرًا^{۱۴۱} (این عبارت نیز چون روایت نخست بیگمان در شمار برافته‌های رتن نیست و احتمالاً رتن هم خود جائی شنیده یا خوانده بوده و نقل کرده است.)

روایت حاضر پیش از آنکه سر و صدای رتن بلند شود و ازین چنین پدیده‌ای ظهور کند، در برخی از منابع سنی و شیعه به چشم می‌خورد. از جمله جارالله زَمَخْشَرِي معتزلی [ف: ۵۳۸ هـ. ق.] که از مخالفان سرسخت شیعه نیز هست آن را در حدیثی بلند در منقبت محمد و آل محمد - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ - نقل کرده است.^{۱۴۲}
همچنین پیش از وی ثعلبی که او هم از عالمان اهل تسنن است در تفسیر خود این روایت را آورده است.^{۱۴۳}

أحاديث مشابه و روایتهای مؤید آن نیز در حدیثنامه‌های کهن عامه و خاصه کم نیست.^{۱۴۴}

- «مَنْ مَسَّطَ حَاجِبِيهِ كُلَّ لَيْلَةٍ وَ صَلَّى عَلَيَّ لَمْ تَزِدْ عَيْنَاهُ أَبَدًا».^{۱۴۵}
- «نُقْطَةُ مَنْ دَوَاةٍ عَالِمٍ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَرَقِي مِائَةَ تَوْبٍ شَهِيدٍ»^{۱۴۶} (و نیز به صورت: «... أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ...»^{۱۴۷}؛ و نیز به صورت: «... عَالِمٍ أَوْ مَتَعَلَّمٍ عَلَيَّ تَوْبَةً أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ...»^{۱۴۸}؛ و نیز به صورت: «... عَالِمٍ عَلَيَّ تَوْبَةً...»^{۱۴۹}).
- «يَرْتَفِعُ الْعَذَابُ مِنَ الْمَيِّتِ بِعُبُورِ رَجُلٍ ذَاكِرٍ أَوْ رَجُلٍ صَالِحٍ»^{۱۵۰}

***

أبوالکمال سید احمد عاصم در الاوقیانوس البسيط فی ترجمة القاموس المحيط

می گوید:

أحاديثی که در حول مادهٔ رتن دور می زند مجعول و مردود [است] و هیچ شایستهٔ اعتماد نیست.^{۱۵۱}

اگر با پارهٔ نخست سخن او یکسره همداستان نشویم - یعنی به موضوع و مجعول بودن جملهٔ أحادیثِ رتنیه جزم نداشته باشیم و احتمال بدهیم که پاره‌ای از آنها راوی از مآخذ دیگر برگرفته و حق و باطل و صحیح و سقیم را در مرویات خویش درآمیخته باشد^{۱۵۲} -، با بهرهٔ دوم سخن او موافقیم که أحادیثِ رتنیه مادام که طریقتشان رتنی است! و در کتاب معتبری پیش از عصر او سراغ کرده نشده‌اند، هیچ سزاوارِ اعتماد نخواهند بود.

شاید مهمترین انگیزهٔ رغبت در رتنیات و مانند آن، برای يك محدث، «عُلُوُّ إِسْنَادٍ» مفروض آنها بوده باشد. خبرِ عالی السند خبری است که واسطه‌های آن تا معصوم - علیه السلام - کمتر از حدِّ مُتَعَارَفٍ باشد. أمثالِ رتن در روزگاری که هر محدث با چندین و چند واسطه از پیامبر - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ - نقلِ حدیث می‌کرد، مدعی بودند حدیث بیواسطه برای مردمان باز می‌گویند. همین «عُلُوُّ إِسْنَادٍ» مفروض بس بود تا محدثانی را که برای شنیدن حدیث از مشایخِ مُعَمَّرٍ و تَقْلِيلِ وَسَائِطٍ - در حدِّ یکی دو واسطه - راههای دراز می‌پیمودند و شددِ رحال می‌کردند به وسوسه اندازد!^{۱۵۳}

البته اینگونه به وسوسه افتادن نمودارِ عوامانگی فکر و نظرِ محدث است^{۱۵۴} لیک واقعیتهایی است که گاه در تاریخ رُخ نموده.

خوشبختانه میراثِ حدیثی شیعه تا حدود زیادی از رتنیات مصون مانده است؛ و شاید سببِ عمدهٔ این مَصُونِيَّتِ قَلَّتِ اختلاطِ محدثانِ شیعه با عالمانِ سنی و صوفی طی سده‌های ششم و هفتم و هشتم و نهم و دهم هجری باشد.

باری، علی‌رغم آن مصونیت نسبی، متأسفانه به نظر می‌رسد از طریق کتابی بیش و کم مجهول یکی از بر ساخته‌های رتن به دست بعضی و عاظ شیعه افتاده باشد. آن روایت رتنی را بیشتر به صورت «مَنْ أَعَانَ تَارِكَ الصَّلَاةِ بِلُقْمَةٍ فَكَأَنَّمَا أَعَانَ عَلِيَّ قَتَلَ الْأَنْبِيَاءِ كُلَّهُمْ» (یا: «... فَكَأَنَّمَا قَتَلَ الْأَنْبِيَاءَ كُلَّهُمْ»)، یاد کردیم. پیداست که این سخن سخنی گزاف است. ترك نماز گناه بزرگی است. اما اگر حتی يك لقمه به تارك نماز إعانت کردن، اولاً گناه باشد، و ثانیاً معادل کشتن همه پیامبران باشد!!، فردای قیامت فاتحه صالح و طالح را باید خواند!!! وانگهی اگر يك لقمه غذا دادن به يك مسلمان تارك نماز جرم باشد و آنگاه این اندازه جرم باشد، به نظر می‌رسد عقوبت بسیاری از کبائر و حتی عقوبت خود ترك نماز کمتر از عقوبت این کار خواهد بود!

در فرهنگ دینی، مُسَلَّم است که فلان مسلمان کاهل تارك نماز، هر چه باشد، به پستی و دنائت و همتای یزید و شمر نیست! حال آنکه این روایت قلبی می‌گوید خود آن مسلمان که هیچ!، هر کس يك لقمه غذا به او بدهد از شمر و یزید بدتر است!!! چنین گزافه‌ای را در باب ترهیب، هیچ محدث باریک‌بین و هیچ مسلمان فرهیخته‌ای باور نمی‌کند، ولی با دریغ و افسوس بسیار، همین مطلب با قدری تفاوت و باز با همان شالوده گزافه‌گویانه، در کتاب مجهول الحال جامع‌الآخبار به عنوان حدیث نبوی وارد شده است.

درباره کتاب جامع‌الآخبار که متأسفانه نه مؤلف آن بدرستی شناخته است و نه طریق روشنی بدان داریم^{۱۵۵} و نه محتوای آن از اخبار درنگ‌انگیز تردیدآمیز تهی است، باید در مقامی دیگر سخن گفت.

باری، در جامع‌الآخبار می‌خوانیم:

قَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ -: مَنْ أَعَانَ تَارِكَ الصَّلَاةِ بِلُقْمَةٍ أَوْ كِسْوَةٍ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ سَبْعِينَ نَبِيًّا أَوْلَهُمْ أَدَمٌ وَآخِرُهُمْ مُحَمَّدٌ. ۱۵۶

این حدیث، بدین ریخت، البته در مآخذ معتبر و معتنا به حدیث یافت نشد و علی‌الظاهر خاستگاهی جز همان رتنیات ندارد.

چون جامع‌الآخبار از کتابهای متداول میان واعظان و خطیبان و گویندگان مذهبی بوده است، بعید نیست این روایت به پاره‌ای مجالس و مکتوبات متفرق راه یافته باشد؛ بویژه آنکه می‌بینیم روایتی فارسی از همین کلام به مکتوبات آدهم خلخالی (ف):

۱۰۵۲ ه.ق.) راه یافته و ادهم با آنکه از دانش آموختگان مکتب بزرگانی چون شیخ بهائی بوده و خود در آردبیل مدرّس و در بلاد آذربایجان واعظ و ارشادگر بوده است^{۱۵۷}، به فساد آن تفتن نیافته.

در یکی از رسائل ادهم خلخال می خوانیم:

در خبر است که پیغمبر - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله - ... گفت: هر که یاری کند بی نمازی را به خرقه‌ای و لقمه‌ای چنان باشد که هفتادبار کعبه را خراب کرده باشد و هفتاد پیغمبر را کشته باشد، اُولِ اِيشَانِ آدَمِ باشد و آخرِ اِيشَانِ مُحَمَّدِ رَسُولِ اللهِ.^{۱۵۸}

حدیث حاضر بدین ریخت و تفصیل البتّه در منابع معتنابه حدیثی دستیاب نگرید و چنان که می بینیم چیزی هم بر روایت جامع‌الآخبار افزون دارد! دور نمی بینم بمرور و در تداول و نقل واعظان شدت و غلظت آن افزون شده و تخریب کعبه نیز بر آن زیادت گردیده باشد.

به هر روی، بیداردلی دین‌ورزان و دین‌شناسان، مقتضی آنست که از اینگونه رُسوباتِ رَتَبَات و هر منقول سُست و بی پایه دیگر برحذر باشند و بهره‌وران از میراث مکتوب گذشتگان را نیز درین باره هشدار دهند و تحذیر کنند.

و مِنَ اللهِ التَّوْفِيقُ.

پی‌نوشتها

۱. الموضوعاتِ صغانی (پیوست الذرّ المکتب همو)، ص ۸.
۲. الأربعون حدیثاً، بهاء‌الدین العاملی، تحقیق: الکعبی، ص ۲۹۸؛ و همان، تحقیق: الرجائی، ص ۴۶۰ و ۴۶۱، با تفاوت اندک.
۳. درباره وی، نگر: فهرست کتب خطی اصفهان، سید محمدعلی روضات، ۸۳/۱ و ۸۴.
۴. چنین است در چاپ سنگی؛ و پوشیده نیست که نام فیروزآبادی «محمد» است، نه «محمود».
۵. شرح أربعین، چاپ سنگی (بمبئی: مطبع ناصری)، ۱۳۰۹ ه.ق.، ص ۲۷۵.
۶. الأربعون حدیثاً، بهاء‌الدین العاملی، تحقیق: الرجائی، ص ۴۶۰.
۷. در چاپ ادبیه: علاالدوله.
۸. الکنکول، تحقیق السید محمد السید حسین المعلم، ۴۹۱/۲ و ۴۹۲؛ و: ط. ادبیه، ص ۱۶۱ و ۱۶۲.
۹. شدالزار، ص ۲۳۱، هامش.
۱۰. نگر: دائرةالمعارف الإسلامیة، بیروت: دارالمعرفة، ۴۵/۱۰ و ۴۶.

۱۱. سنج: دایرة المعارفِ فارسی (مصاحب)، ۸۲۵/۱.
۱۲. میز ان الاعتدال، تحقیق علی محمد الجاوی، ۴۵/۲.
۱۳. نگر: دائرة المعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۶/۱۰.
۱۴. الموضوعاتِ صغانی (بیوسِتِ الدُّرِّ الملتقطِ همو)، ص ۷ و ۸.
۱۵. نگر: دائرة المعارف الإسلامية، ۴۶/۱۰.
۱۶. در هایش ط. مؤسسه الرسالة آمده است:
- «هكذا بالفتح في المتن، و ضبطه عاصم بكسر الموحدة، نسبة إلى بترند، د [أي بلد] بالهند. اه نصر. وكذا الشارح ضبطه بكسر الموحدة و سكون الفوقية و فتح الزاء و سكون التون. اه مصححه.»
۱۷. القاموس المحيط، ط. مؤسسه الرسالة، ص ۱۵۴۸.
۱۸. تاج الغروس زبیدی، ط. کویت، ۷۵/۳۵ و ۷۶.
۱۹. ترجمان اللغة، چاپ سنگی، ص ۱۰۳۳.
۲۰. روضات الجنان، تحقیق سلطان القزائی، ۵۹۲/۲.
۲۱. تنزیه الشریعة المرفوعة، ۵۹/۱.
۲۲. نگر: دائرة المعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۵/۱۰ و ۴۶.
۲۳. نگر: همان، همان ج، ص ۴۶.
۲۴. روضات الجنان، تحقیق سلطان القزائی، ۵۴۱/۱.
۲۵. شذالازار، ص ۲۳۰، هایش.
۲۶. نگر: مجالس المؤمنین، ط. اسلامیة، ۱۳۴/۲.
- چون این نسخه خروفي متداول مجالس المؤمنین، متأسفانه به تحقیق و تصحیح درخور نرسیده است، گفتاورد خویش را با دو دستنوشته قدیم مجالس که در کتابخانه مدرسه مروی نگاهداری می شود مقابله کرده برخی ضبطها را بر بنیاد آن نسخه ها آوردم. پس باید منتبه بود که نقلی متن با طبع اسلامیة تفاوتهائی دارد.
- و اما دو بیت اخیر که قاضی بدانها تمثیل کرده است:
- این دو بیت که تا حدودی حکم مثل سائر هم یافته (از جمله، نگر: وفيات الأعیان، ط. إحسان عبّاس، ۳۲۱/۳) و از جمله ابن ابی جمهور أحسائی در بعضی اجازات خود (نگر: بحار الأنوار، ۶/۱۰۵) بدان تمثیل نموده و مورد استشهاد برخی ادبا و لغویان نیز بوده (نگر: شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ط. محمد أبو الفضل إبراهیم، ۱۶۸/۷؛ و: لسان العرب ابن منظور، و: تاج الغروس زبیدی و ذیل «صوح») از سراینده متشیخ، أبو علی فضل بن جعفر بن فضل بن یونس کاتب أنباری (ف: ۲۵۱ ه. ق.)، است که چون نابینا بوده، به عنوان «أبو علی بصیر» شهرت یافته. وی این شعر را در هجو معلی بن أبوب سُروده است (نگر: أعیان الشیعة، ۳۹۷/۸؛ و: المجدی، ط. مهدوی دامغانی، ص ۳۸۰).
۲۷. در مأخذ چاپی: بن.
۲۸. در مأخذ چاپی: وشن.
۲۹. نجم الثاقب، ط. مسجد جمکران، ص ۶۹۰ و ۶۹۱.

۳۰. نگر: إلزام النَّاصِبِ، تحقیق سید علی عاشور، ۲۸۱-۲/۱.
۳۱. نگر: العبقری الحسان، افسست چاپ سنگی، مجلد اول، بساط سیم، ص ۱۴۶.
۳۲. إلزام النَّاصِبِ را از حیث اِتْقَان و تحقیق به هیچ روی نباید حتّی با نجم الثاقب همپایه پنداشت. در إلزام النَّاصِبِ (ط. عاشور، ۱۳۴/۲) در زمره علامات الظهور می خوانیم:
- «فی مجمع الثورین عن غیبة ابن عُقْدَةَ عن الصادق - علیه السّلام - : اختلاف الصّنفین من العجم فی لفظ کلمة عدل یقتل فهیم أوف أوف أوف، یخالفهم الشّیخ الطّبرسی، فیصلّب و یقتل.»
- این روایت کذائی صدالبته در هیچ جای ثراث کهن حدیثی یافت نشد. آنچه هم در مجمع الثورین شیخ ابوالحسن مرندی (چاپ سنگی، ص ۲۹۷) آمده، این است:
- ... اختلاف الصّنفین من العجم فی لفظة کلمة و یسفک فهیم دماء کثیرة و یقتل أوف أوف أوف منهم...»
- گذشته از آنکه نقل خود مجمع الثورین چه اندازه صحّت و أصالت داشته باشد و باز با غمض عین از آنکه در مجمع الثورین مطلب را به إمام حُسَین - علیه السّلام - نسبت داده است و ... - چنان که پیداست - نقلی إلزام النَّاصِبِ صورتی دستکاری شده و جعلی است و با اشاره‌ای که به شیخ فضل الله نوری شهید و ماجرای مشروطه دارد به یقین می توان گفت پس از مشروطیت و شهادت شیخ فضل الله جعل گردیده است!
- البته جاعل مانند بسیاری از همروزگاراناش «طبرسی» را به معنای «مازندرانی» قلم داده است!
- إلزام النَّاصِبِ، همچنین، یکی از مصادر متداول برای دسترسی به خطبةالبیان کذائی است که علامه مجلسی - رضوان الله علیه - می فرمود: جُز در کتبِ غالیان و مانند ایشان نیامده است (نگر: بحارالأنوار، ۳۴۸/۲؛ و: سفینةالبحار، ط. بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی - ع -، ۷۱/۲). صاحبِ إلزام النَّاصِبِ با نوعی تلقی به قبول خطبةالبیان، دو سه نسخه از آن را نقل کرده است! (نگر: إلزام النَّاصِبِ، تحقیق سیدعلی عاشور، ۱۴۸/۲-۱۹۸).
- طُرفه آنست که بنابر نسخهٔ اول ادعا می شود که امیر مؤمنان علی - علیه السّلام - این خطبةٔ غریب و عجیب و ... و ... را (که بیشک بر ساختهٔ ذهن بیمایهٔ غالیانی دون پایه است، نه امیر بی رقیب عرصهٔ کلمه و کلام)، در آیامِ خلافتِ خود پس از ابوبکر و عمر و عثمان و در بصره ایراد فرموده و راویِ خطبه عبدالله بن مسعود است! (نگر: إلزام النَّاصِبِ، تحقیق سیدعلی عاشور، ۱۴۸/۲).
- جاعلِ بیمایه این اندازه اطلاع نداشته است که بر فرضِ مُحال، اگر این سخنان گفتنی بود، در فضای شوریدهٔ بصره - همان «بصره»ی موصوف در نهج البلاغه و «بصره»ی مربوط با فتنهٔ جَمَل - گفته نمی شد؛ و باز اگر در بصره گفته می شد عبدالله بن مسعود در بصره و پای منبر امیر مؤمنان نبود تا راوی این خطبه باشد! عبدالله بن مسعود به سال ۳۳ ه.ق. در زمان حکومت عثمان بن عفّان در مدینه درگذشت و آغاز حکومت امیر مؤمنان علی - علیه السّلام - در سال ۳۵ ه.ق. است و آن حضرت، بنابر فرضِ آن روایت کذائی، باید آن خطبه را پس از پیکارِ جَمَل در بصره ایراد فرموده باشد. پس امکانِ روایتِ ابن مسعود از آن حضرت، بدین صفت، وجود نداشته است.
- البته از صاحبِ إلزام النَّاصِبِ این اندازه دقّت بیوسیده نیست! لیک دستِ کم می توانست ذهن خود را مانند مرحوم تنکابنی به تحلیلِ عادی و عُرفی وادارد.
- تنکابنی می نویسد:

«... آخر عقل هم یارِ خوشی است! چگونه امیرالمؤمنین (ع) که مردم [عثمانیان] او را خلیفه چهارم هم نمی‌دانستند مگر بعضی [غیر عثمانیان]، چگونه بر منبر می‌آید و می‌گوید: اَنَا خَالِقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ! بلکه [به سبب تعصبات بعضی پیروان مکتب سقیفه] جرأت آن نداشت که ادعا کند که من خلیفه بلافضل پیغمبرم.» (قصص العلماء، ط. خالقی و کرباسی، ص ۵۸).

وی سپس بخشی از سخن شیخ عبدالرحیم بروجردی را که در همین موضوع خطاب به حاجی محمد کریم خان - که شیخی مذهب بود - گفته، از این قرار نقل کرده است: «... در آن عهد، بعضی علی را کافر می‌دانستند، مانند اهل شام، و بعضی او را خلیفه چهارم می‌دانستند، و نادری او را خلیفه بلافضل پیغمبر می‌دانستند. در چنین عصری چگونه می‌شود که علی بر بالای منبر برآید و بگوید که من خالق آسمان و زمینم! مردم خلیفه بودن پیغمبر را قبول نداشتند، چگونه معتقد به خالقیت او می‌شدند! و اگر چنین سخنی از او می‌شنیدند، هرآینه او را می‌کشتند.» (همان، همان ص).

مرحوم تنکابنی این سخنان را در ضمن حکم به وضع و جعل «خطبة البیان» مجال طرح داده و خردناپذیر بودن صدور چنان سخنانی را در چنان حال و روزی، گواه مجعولیت «خطبة البیان» گرفته است. صرف نظر از نحوه تعبیر تنکابنی که چون دیگر جایهای قصص العلماء وی قدری زیاده خودمانی است، اصل استبعاد عرفی و عقلی وی قابل ستایش و نکته‌سنجانه است؛ چیزی که در الزام الناصب نیست!

۳۳. از مرحوم آیه‌الله آقا سیدعلی نجف‌آبادی - رحمه‌الله علیه - نقل شده است که حاجی نوری را «صحیح تراش» معرفی کرده (نگر: علم درایه، رجال و تراجم، مرتضی قاسمی، ص ۱۵۲).

البته شاید این تعبیر تعبیر شایسته‌ای نباشد؛ لیک هرچه هست، وسعت مشربی که حاجی نوری در برخی امور چون توثیق روایان و تصحیح (/ صحیح شمردن) روایات به کار بسته است، بس مشکل‌آفرین است.

۳۴. خاندان فتحان از خاندانهای ریشه‌دار علمی و از بیوت شیعی نامور است.

درباره اجازه‌ای از «رضی‌الدین عبدالملک بن شمس‌الدین إسحاق بن رضی‌الدین عبدالملک بن محمد بن محمد بن فتحان واعظ قمی کاشانی»، نگر: الذریعة، ۲۰۷/۱.

نیز درباره دستنوشتی از المحتضر حسن بن سلیمان حلّی که «وجیه‌الدین عبدالله بن علاء‌الدین بن فتح‌الله [کذا] بن رضی‌الدین عبدالملک بن شمس‌الدین إسحاق بن عبدالملک بن محمد بن محمد بن فتحان واعظ قمی کاشانی» کتابت کرده است، نگر: الذریعة، ۱۴۳/۲۰ و ۱۴۴.

تفصیل را، درباره این خاندان که از عصر استیلابی مغولان تا آغاز فرمانروایی صفویان، در ایران مرکزی حضور فرهنگی درخور توجهی داشته است، نگر: قمیات، حسین مدرّسی طباطبائی، نیوجرسی: مؤسسه انتشاراتی زاگرس، ۱۳۸۶ ه.ش. / ۲۰۰۷ م.، صص ۷-۴۸؛ و: أخبار و احادیث و حکایات در فضائل اولاد رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌و...، به کوشش رسول جعفریان، تهران: مشعر، ۱۳۸۶ ه.ش.، صص ۶۲-۶۹.

۳۵. شرح اصول الکافی، ۳۱۲/۲.

۳۶. عوالی اللالی، ۲۴/۱.

۳۷. عوالی اللالی، ۲۸/۱ و ۲۹.

۳۸. حتی مشخص است آخرین صحابی که در هر ناحیه (مکه، بصره، کوفه و ...) از جهان رفته کیست.

نگر: رسائل فی درایة‌الحدیث، به اهتمام حافظیان بابل، ۲۷۱/۱.

۳۹. نگر: رسائل فی درایة الحدیث، به اهتمام حافظیان بآبلی، ۱/۲۷؛ و: اختیار معرفة الرجال، ط. رجائی، ۳۰۹/۱.
۴۰. نگر: تاریخ الإسلام ذہبی، تحقیق تدمری، ۶/۵۲۷؛ و: البداية و النہایہ ابن کثیر، تحقیق علی شیری، ۲۱۵/۹.
۴۱. تاریخ الإسلام ذہبی، تحقیق تدمری، ۶/۵۲۷.
۴۲. شذرات الذہب ابن عماد، ۱/۱۱۸.
۴۳. حافظ که «حافظه ما» و آئینه بسیاری از اندیشه‌های حکمفرما بر آن روزگاران پُر آشوب است، می‌گفت: ما را به منع عقل مَترسان و می بیار کاین شِحنه در ولایت ما هیچ کاره نیست
۴۴. برای آشنائی با پاره‌ای از مناہج فکری ناستوار و فرساینده ابن عربی، گفتار آقای مصطفی ملکیان زیر عنوان ویژگیهای چاپ جدید فصوص الحکم و نقدهایی بر اندیشه‌های ابن عربی (بخارا، ش ۶۲، صص ۱۲۵-۱۳۶) خواندنی است؛ بی‌آنکه در باب «نقاط قوت تفکر ابن عربی»، به قول هم ایشان: «سر سوزنی انکار و تحاشی» (همان، همان ش، ص ۱۲۹) در کار باشد.
۴۵. این غرائب، از گزارشهای روزگاران دور تا گزارشهای معاصر درباره هند پیوسته جلب توجه می‌کنند. در کتاب هندوستانی که من دیدم (سفرنامه هند) به قلم آقای سیدعلی میرشریفی، توصیفات از برقراری بُت‌پرستی در هند (ص ۵۱ و ۱۰۸ و ۳۵۹) و گرمی بازار خرافه و شیادی و مردم‌فریبی (ص ۲۹۷ و ۳۲۱) هست که آدمی را متوجه می‌سازد مشاهدات امروزی بُعد زیادی از آنچه ابن بطوطه دیده بود (نگر: همان، ص ۲۵۷ و ۲۵۸) ندارد!
۴۶. عبدالحق محدث دهلوی (۹۵۸-۱۰۵۲ ه.ق.)، در أخبار الأخیار، هنگامی که از «سید محمد بن جعفر ملکی حسینی» سخن می‌دارد که «از زمان سلطان محمد تغلق تا زمان سلطان بهلول در حیات بود» (أخبار الأخیار، ص ۲۷۴)، خاطر نشان می‌کند که: وی «می‌گوید که صفوان بن قصى [در چاپی: قصى] برادر عبدمناف را که در پیش حضرت رسالت - صلی الله علیه و سلم - به شرف ایمان مشرف شده است، دیدم در غاری مشغول بود. در آن روز که خدمت ایشان را قدم بوس کردم ایشان نهصد و نود و دو ساله بودند. فرمودند که حضرت رسالت - صلی الله علیه و سلم - در حق من دعا کرده‌اند به درازی عمر.» (همان، ص ۲۸۱).
- در پی این سخن در أخبار الأخیار توضیحی هست که گویا افزوده خود محدث دهلوی باشد و آن این است: «و این قصه صفوان که در این کتاب مذکور است و در بحر الأنساب که تصنیف اوست نیز ذکر کرده است، خالی از غرابتی نیست. به اصول کتب احادیث و سیر موافق نه؛ والله أعلم.» (همان، همان ص).
۴۷. در متن چاپی مأخذ: بنهني.
۴۸. ثمرات القدس، صص ۷۳-۷۵.
۴۹. همان، ص ۷۳.
۵۰. نگر: شد الإزار، ص ۲۳۱، هامش؛ و: دائرة المعارف الإسلامية، ۱۰/۴۳-۴۸.
۵۱. از برای این دگرسانیها - از جمله - نگر: لسان المیزان، ۲/۴۵۰-۴۵۴؛ و: شد الإزار، ص ۲۳۰، هامش.
۵۲. نگر: دائرة المعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۱۰/۴۳.
۵۳. روضات الجنان، تحقیق سلطان القزائی، ۱/۵۴۱ و ۵۴۲.

۵۴. نگر: دائرةالمعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۵/۱۰؛ و: شدّ الإزار، ص ۲۳۱، هامش.
۵۵. نگر: دائرةالمعارف فارسی (مصاحب)، ۸۲۵/۱.
۵۶. نگر: دائرةالمعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۳/۱۰؛ و: دائرةالمعارف فارسی (مصاحب)، ۸۲۵/۱؛ و: شدّ الإزار، ص ۲۳۱، هامش.
- ۵۷ و ۵۸ و ۵۹ و ۶۰. نگر: دائرةالمعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۴/۱۰.
۶۱. سنج: دائرةالمعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۴/۱۰ و ۴۵.
۶۲. نگر: همان، همان ج، ص ۴۵.
۶۳. نگر: همان، همان ج، ص ۴۴.
۶۴. در چایی: حنّنا.
۶۵. الوافی بالوفیات، ۶۸/۱۴-۷۰.
۶۶. در مأخذِ چایی: «دست»! «به جای «اوست»».
۶۷. در مأخذِ چایی: «هرهر».
۶۸. نجم الثاقب، صص ۶۸۶-۶۸۹.
۶۹. در مأخذِ چایی: ابومشعر.
۷۰. نجم الثاقب، ص ۶۸۹ و ۶۹۰.
۷۱. شدّ الإزار، ص ۲۳۰.
۷۲. نغمات الأنس، تصحیح عابدی، ص ۴۳۸ و ۴۳۹.
- گفتارِ جامی را حافظ حسین کربلایی تبریزی هم در روضات الجنان (ط. سلطان القزائی، ۳۱۰/۲ و ۳۱۱) آورده است.
۷۳. تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی، تصحیح براون، ص ۲۲۲.
۷۴. تذکرة ریاض العارفين، ط. پژوهشگاه علوم انسانی، ص ۱۴۲.
۷۵. «اندخود» دیهی است از دیههای بلخ.
۷۶. در روضات الجنان حافظ حسین کربلایی (۳۱۲/۲) که از خلاصه المناقب نقل کرده است، «الارنشی» ضبط گردیده و شادروان سلطان القزائی، مصحح آن کتاب، در هایش نوشته است: «خود این شیخ و محلی که به آنجا منسوب گردیده است شناخته نشد.»
۷۷. در روضات الجنان (۳۱۲/۲) که از خلاصه المناقب نقل کرده، مصحح «گرده گرم» ضبط کرده است.
۷۸. طابع خلاصه المناقب، خانم دکتر سیده اشرف ظفر، «شیخ موسی» را از این قرار شناسانیده‌اند: «شیخ موسی بن بقلی بن بندار بن دیناری».
۷۹. در خلاصه المناقب مطبوع: قرأت.
- ۸۰ و ۸۱. در هر دو مورد در خلاصه المناقب مطبوع: رتبه.
۸۲. خلاصه المناقب بدخشی، ج اسلام آباد، صص ۱۹۷-۲۰۰.
۸۳. نگر: روضات الجنان، ج تبریز، ۱۲/۱ و ۱۳.
۸۴. روضات الجنان، ج تبریز، ۳۱۲/۲.

۸۵. (ط.) یعنی تأیید کرده است.
۸۶. در متنی مُحَقَّقِ ثَمَرَاتِ الْقُدْسِ: الامشاط. نسخه بَدَل: امشاط. ما ضبطِ نسخه بدل را برگزیدیم.
۸۷. در متنی مُحَقَّقِ ثَمَرَاتِ الْقُدْسِ: وَصَلَهُ [!؟].
۸۸. چُنین است در متنی مُحَقَّقِ ثَمَرَاتِ الْقُدْسِ. این ضبط از ماتنِ بدخشی است یا از طابعِ طهرانی؟ نمی دانیم. نیز سنج: همان، ص ۷۲، پینوشت.
۸۹. طابع ثمرات القدس در پینوشت واژه «پرگنه» را به معنای «بخش، محال، ناحیه» قلم داده است.
۹۰. در متنی مُحَقَّقِ ثَمَرَاتِ الْقُدْسِ: علی. نسخه بدل: علیه. ما ضبطِ نسخه بدل را اختیار کردیم.
۹۱. در متنی مطبوع: شرقاً. نسخه بدل: زاده الله شرقاً.
۹۲. طابع ثمرات القدس در هامش فوتِ ملأ عالم کابلی را در ۹۹۲ ه.ق. گزارش کرده است.
۹۳. «کروه» واژه‌ای است سَنَسْکَرِیت و واحدی برای اندازه‌گیری مسافت بوده که اندازه آن برحسبِ زمانها و مکانهای مختلف، از حدود هزار گز تا چهار هزار گز تفاوت می‌داشته است. این واحد در شبه‌قاره هند و اطراف آن (مانند افغانستان - به تسمیه امروزی -) رواج داشته است. «کروه» را در زبان تازی «کراع» گفته‌اند.
- نگر: فرهنگ تاریخی سنجشها و ارزشها، ۳۷۷/۱؛ و: فرهنگ بزرگ سخن، ص ۵۸۰۱.
۹۴. ثَمَرَاتِ الْقُدْسِ، صص ۶۸-۷۲.
۹۵. «بهرم ابن آدم و یشب منه اثنان: الحرص على المال، و الحرص على العمر» در الخصال صدوق (ط). غفاری، ص ۷۳ آمده است.
- «بهرم ابن آدم و یشب منه اثنان: الحرص على الحياة، و الحرص على المال - و فی روایة أُخری: الحرص و الأمل» در المعجازات النبویة رضی (ط). طه محمد الزینی، ص ۳۵۱ آمده.
- «بهرم ابن آدم و یشب فيه اثنان: الحرص و طول الأمل» در معدن الجواهر کراچکی (ط). اشکوری، ص ۲۵ آمده است.
- و «بهرم ابن آدم و یشب فيه اثنان: الحرص على المال، و الحرص على العمر» در روضة الواعظین (ط). با مقدمه خراسان، ص ۴۲۷ دیده می‌شود.
۹۶. نگر: دائرة المعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۵/۱۰ (در باز بُرد به: الإصابة).
۹۷. نمونه را، نگر: سلمان محمدی - أبو عبدالله باری -، شیخ عبدالواحد مظفر، ترجمه و تحریر و تلخیص: جویا جهانبخش، صص ۸۹-۱۱۵.
۹۸. از برای توضیح بیشتر، نگر: دائرة المعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۷/۱۰.
۹۹. شد الإزار، ص ۲۳۱، هامش.
۱۰۰. سنج: دائرة المعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۷/۱۰.
۱۰۱. تفصیل را، نگر: تاریخ اصفهان، (فصل تکایا و مقابر)، همامی، صص ۴۳-۴۸.
۱۰۲. نگر: دائرة المعارف الإسلامية، بیروت: دارالمعرفة، ۴۵/۱۰.
۱۰۳. شد الإزار، ص ۲۳۱، هامش.
۱۰۴. عَجَب این که در پژوهشی در علم درایة الحدیث (قم: ۱۳۸۶ ه.ش.، ص ۸۱) از «رَطْن» و «رَطْنِیَات» سخن رفته است و گویا به مسموع تکیه کرده و تحقیقی هم نکرده‌اند!

١٠٥. روضات الجنان، تحقيق سلطان القرائي، ٥٩٣/٢.
١٠٦. شرح أصول الكافي مازندراني، ٣١٢/٢.
١٠٧. عوالي اللآلي، ٢٩/١.
١٠٨. نكر: تهذيب الأحكام، ط. خراسان، ٨٩/٣؛ و: مصباح المتعبد، ط. مؤسسة فقه الشيعة، ص ١٧٣؛ و: المعجم الأوسط طبراني، ٣٠٦/٧؛ و: كتاب الدعاء طبراني، ص ٤٢٤؛ و: مسند الشهاب قضاعي، ٣٤٥/٢ و ٣٤٦.
١٠٩. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٤.
١١٠. الإصابه ابن حجر، ٤٣٦/٢.
١١١. لسان الميزان ابن حجر، ٤٥١/٢.
١١٢. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٤.
١١٣. الإصابه ابن حجر، ٤٣٧/٢؛ و: لسان الميزان ابن حجر، ٤٥١/٢.
١١٤. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٣؛ و: لسان الميزان ابن حجر، ٤٥١/٢.
١١٥. الإصابه ابن حجر، ٤٣٦/٢.
١١٦. الإصابه ابن حجر، ٤٣٧/٢.
١١٧. لسان الميزان ابن حجر، ٤٥١/٢.
١١٨. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٣؛ و: الإصابه ابن حجر، ٤٣٥/٢؛ و: لسان الميزان ابن حجر، ٤٥١/٢.
١١٩. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٣.
١٢٠. الإصابه ابن حجر، ٤٣٥/٢.
١٢١. لسان الميزان ابن حجر، ٤٥٠/٢.
١٢٢. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٣ و ١٠٤. نيز نكر: تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٩٨ و ١٩٩.
١٢٣. الإصابه ابن حجر، ٤٣٦/٢. نيز نكر: الإصابه ابن حجر، ٤٣٩/٢.
١٢٤. لسان الميزان ابن حجر، ٤٥١/٢. نيز نكر: لسان الميزان ابن حجر، ٤٥٥/٢.
١٢٥. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٤.
١٢٦. الإصابه ابن حجر، ٤٣٦/٢.
١٢٧. لسان الميزان ابن حجر، ٤٥١/٢.
١٢٨. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٤.
١٢٩. الإصابه ابن حجر، ٤٣٧/٢.
١٣٠. لسان الميزان ابن حجر، ٤٥١/٢.
١٣١. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٤؛ و: الإصابه ابن حجر، ٤٣٧/٢؛ و: لسان الميزان ابن حجر، ٤٥١/٢.
١٣٢. كشف الخفاء عجلوني، تحقيق محمد عبدالعزيز خالدي، ٢٠٤/٢، ش ٢٣٨٤.
١٣٣. الإصابه ابن حجر، ٤٣٥/٢.
١٣٤. تذكرة الموضوعات فتنى، ص ١٠٣.
١٣٥. لسان الميزان ابن حجر، ٤٥٠/٢.

۱۳۶. تذکرة الموضوعاتِ فتنی، ص ۱۰۶؛ و: لسان المیزانِ ابنِ حَجَر، ۴۵۴/۲.
۱۳۷. تذکرة الموضوعاتِ فتنی، ص ۱۰۴؛ و: الإصابه‌ی ابنِ حَجَر، ۴۳۷/۲.
۱۳۸. لسان المیزانِ ابنِ حَجَر، ۴۵۱/۲.
۱۳۹. تذکرة الموضوعاتِ فتنی، ص ۱۰۶؛ و: لسان المیزانِ ابنِ حَجَر، ۴۵۴/۲.
۱۴۰. تذکرة الموضوعاتِ فتنی، ص ۱۰۶؛ و: الإصابه‌ی ابنِ حَجَر، ۴۴۴/۲.
۱۴۱. الإصابه‌ی ابنِ حَجَر، ۴۳۶/۲؛ و: لسان المیزانِ ابنِ حَجَر، ۴۵۰/۲؛ و: تذکرة الموضوعاتِ فتنی، ص ۱۰۳.
۱۴۲. نگر: الکشاف، ۴۶۷/۳.
۱۴۳. نگر: تفسر التعلی، ۳۱۴/۸.
۱۴۴. نمونهُ روایاتِ مشابه: «ألا و من مات علی بُغضِ آلِ مُحَمَّدٍ لم یشم رائحة الجنة.» (فضائل الشیعه‌ی صدوق، ص ۵). نیز نگر: مائة منقبه‌ی محمد بن أحمد قمی، ط. أبطحی، ص ۶۴-۶۷.
۱۴۵. تذکرة الموضوعاتِ فتنی، ص ۱۰۳؛ و: الإصابه‌ی ابنِ حَجَر، ۴۳۶/۲؛ و: لسان المیزانِ ابنِ حَجَر، ۴۵۰/۲.
۱۴۶. تذکرة الموضوعاتِ فتنی، ص ۱۰۴.
۱۴۷. کشف الخفاء عجلونی، تحقیق محمد عبدالعزیز خالدي، ۲۹۱/۲، ش ۲۸۳۶.
۱۴۸. الإصابه‌ی ابنِ حَجَر، ۴۳۷/۲.
۱۴۹. لسان المیزانِ ابنِ حَجَر، ۴۵۱/۲.
۱۵۰. روضات الجنان و جنات الجنان، حافظ حسین کربلانی، تحقیق سلطان القزائی، ۱۳/۱.
۱۵۱. همان، همان ج، ص ۵۴۱.
۱۵۲. همین‌جا رواست یادآور شوم که متأسفانه بعضی حدیث‌شناسانِ اهلِ تسنن در کتابهای که درباره حدیثهایِ بر ساخته (/الأحادیث الموضوعة) نوشته‌اند، أحياناً حدیثهای را در عدادِ روایتهایِ بر ساخته قلم داده‌اند که هیچ قرینه یا نشانه‌ی نیرومند بر وضع آنها وجود ندارد جز ناموثق یا کاذب یا کذاب بودن یکی از روایان که صدالبته موجب ضعف سند می‌شود ولی از راه آن به بر ساختگی حدیث حکم نمی‌توان کرد.
- بعید است کسی کتبِ موضوعات را در میان مؤلفات اهلِ تسنن بررسیده باشد، آنگاه بدین منتهج نقدی ناستوار در آن کتابها بازخورده باشد.
- حال آنکه به قول حافظ زین‌الدین عبدالرحیم بن حسین عراقی (ف: ۸۰۶ ه.ق.)، «... لَا يَلْزَمُ مِنْ وُجُودِ كَذَابٍ فِي السَّنَدِ أَنْ يَكُونَ الْحَدِيثُ مَوْضُوعًا إِذْ مُطْلَقُ كَذِبِ الرَّاوي لَا يَدُلُّ عَلَى الْوَضْعِ إِلَّا أَنْ يَعْتَرَفَ بِوَضْعِ هَذَا الْحَدِيثِ بِعَيْنِهِ أَوْ مَا يَقُومُ مَقَامَ اعْتِرَافِهِ...» (فتح المغنث، ص ۱۲۰).
- تا خواننده‌ای ارجمند نیندازد که این کمین‌خادم کتاب و سنت در خرده‌ای که بر موضوع‌شناسانِ اهلِ تسنن گرفت، به وادی عصبیتهایِ نکوهیده فرقه‌ای فرولغزیده است، سزاست سخن یکی از پیشوایانِ فن را از خود اهلِ تسنن بر مدعای خویش گواه بگیریم:
- ابنِ صلاح شهرزوری شافعی (۵۷۷-۶۴۳ ه.ق.) که یکی از برجسته‌ترین کتابهایِ شناختِ انواع حدیث را در جهانِ اسلام به قلم آورده است، گوید:
- «... وَ لَقَدْ أَكْثَرَ الَّذِي جَمَعَ فِي هَذَا الْعَصْرِ الْمَوْضُوعَاتِ فِي نَحْوِ مُجَلَّدَيْنِ، فَأَوْدَعَ فِيهَا كَثِيرًا مِمَّا لَا دَلِيلَ عَلَى

وَضَعِيهِ، وَ إِنَّمَا حَقُّهُ أَنْ يُدَكَّرَ فِي مُطْلَقِ الْأَحَادِيثِ الضَّعِيفَةِ.» (مقدمه ابن الصلاح تحقیق بنت الشاطی، ص ۲۷۹؛ و تحقیق عبداللطیف الهمیم و...، ص ۲۰۴؛ و ط. أبو عبدالرحمن صلاح بن محمد بن عویضة، ص ۱۵۰ - با دگرسانی اندک در ضبط -).

گویا برین اتفاق است که مُرادِ ابن الصلاح از این «الَّذِي جَمَعَ فِي هَذَا الْعَصْرِ»، أبو الفرج ابن الجوزی است و حافظ عراقی هم در اَلْفَيْهَاتِش گفته:

و أكثر الجامع فيه إذ خَرَجَ لِمُطْلَقِ الضَّعْفِ، عَنِّي أَبُو الفَرَجِ

(نگر: مقدمه ابن الصلاح، تحقیق بنت الشاطی، ص ۲۷۸ و ۲۸۳؛ و تحقیق عبداللطیف الهمیم و...، ص ۲۰۴؛ و ط. أبو عبدالرحمن صلاح بن محمد بن عویضة، ص ۱۵۰؛ و: فتح المغیث، ص ۱۱۹ و ۱۲۱).
جلال الدین سیوطی نیز گفته که حدود دویست حدیث غیر موضوع از موضوعات ابن جوزی بدرآورده (نگر: فتح المغیث، ص ۱۲۱ و ۱۲۲) و ابن حجر پیش از وی از قول علائی تصریح کرده است که مُسْتَنَدِ ابن جوزی در حکم به برساختگی اَغْلَبِ آنچه برساخته شمرده است، ضَعْفِ راوی بوده (نگر: همان، ص ۱۲۲).

۱۵۳. نگاه به «رَتَبَاتِ» را از مَنْظَرِ عَلُوِّ إِسْنَادِ، بسنجید با: پژوهشی در علم در ایه الحدیث، سیدعلی رضا صدر حسینی، ص ۸۱ و ۸۲.

۱۵۴. با توجّه به فریفتگی برخی اهل علم به اسنادهای عالی و بی توجّهی ایشان به این که ای بسا بعض کذابان متأخّر و مدعیان دروغین صحابّت در این اسنادها باشند، ذَهَبِي در مَذْمُوتِ شیوه ایشان گفته است: «متی رأيتَ المحدثَ يفرحُ بعوالي هؤلاء [مدعیان کذائی] فَأَعْلَمُ أَنَّهُ عامي.» (الباعث الحثیث، ط. دارالفکر، ص ۱۱۳).

۱۵۵. درین باره - از جمله نگر: أصول علم الرجال، بین النظرية والتطبيق محمدعلی صالح المعلم، ۱۰۳/۲ و ۱۰۴.
۱۵۶. جامع الأخبار، تحقیق علاء جعفر، ص ۱۸۶ و ۱۸۷، ش ۴۶۳؛ و: ط. مصطفوی، ص ۸۷ - با تفاوتی اندک.
۱۵۷. نگر: کدومطخ فلندری، صص یازده - هجده؛ و: رسائل فارسی آدهم خلخالی، ۱ / بیست و پنج.
۱۵۸. رسائل فارسی آدهم خلخالی، ۳۶/۱.

کتابنامه

۱. أخبار و احادیث و حکایات در فضائل اولاد رسول - صلی الله علیه و آله - و مناقب اولاد بتول - سلام الله علیها -، عمادالدین حسن بن علی طبری (زنده در ۷۰۱ ه.ق.)، به کوشش رسول جعفریان، ج: ۱، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ ه.ش.
۲. أخبار الأخیار فی أسرار الأبرار، عبدالحق محدّث دهلوی (۹۵۸-۱۰۵۲ ه.ق.)، تصحیح و توضیح علیم اشرف خان، ج: ۱، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳ ه.ش.
۳. اختیار معرفة الرجال المعروف ب: رجال الکنتی، شیخ الطائفة أبو جعفر الطوسی، تصحیح و تعلیق: المعلم الثالث میرداماد الاسترآبادی، تحقیق السید مهدی الرجائی، ۲ ج، ط: ۱، قم: مؤسسه آل البيت - علیهم السلام -، ۱۴۰۴ ه.ق.

٤. أصول علم الرجال بين النظرية و التطبيق (تقريراً لبحث سماحة آية الله الحاج الشيخ مسلم الداوري - دام ظلّه)، حجة الإسلام و المسلمين الشيخ محمد علي صالح المعلم، تصحيح: الشيخ حسن العبودي، ٢ ج، ط: ١، قم: مؤسسة المحبين للطباعة و النشر، ١٤٢٦ هـ.ق.
٥. أعيان الشيعة، السيد محسن الأمين، حققه و أخرجه: حسن الأمين، بيروت: دارالتعارف.
٦. الأربعون حديثاً، الشيخ البهائي (أبوالفضائل محمد بن الشيخ حسين الجبعي العاملي / ف: ١٠٣٠ هـ.ق.)، [حققه: أبو جعفر الكعبي]، ط: ٢، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤٢٢ هـ.ق.
٧. الأربعون حديثاً، الشيخ بهاء الدين محمد بن الحسين العاملي (ف: ١٠٣٠ هـ.ق.)، مع تعليقات محمد إسماعيل المازندراني الخواجوي (ف: ١١٧٣ هـ.ق.)، تحقيق: السيد مهدي الرجائي، ط: ١، قم: مؤسسة عاشوراء، ١٤٢٦ هـ.ق. / ١٣٨٤ هـ.ش.
٨. الإصابة في تمييز الصحابة، الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني (ف: ٨٥٢ هـ.ق.)، دراسة و تحقيق و تعليق: عادل أحمد عبدالموجود و علي محمد معوض، ط: ١، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٥ هـ.ق.
٩. الباعث الحثيث، ابن كثير، تحقيق أحمد محمد شاكر، بيروت: دارالفكر، ١٤١٦ هـ.ق.
١٠. البلاية و النهاية، أبو الفداء إسماعيل بن كثير الدمشقي (ف: ٧٧٤ هـ.ق.)، حققه و علق حواشيه: علي شيري، ط: ١، بيروت: داراحياء التراث العربي، ١٤٠٨ هـ.ق.
١١. الدرر الملتقط في تبيين الغلط (ويليه: كتاب الموضوعات)، أبو الفضائل الحسن بن محمد بن الحسن الصغاني (٥٧٧-٦٥٠ هـ.ق.)، تحقيق: أبو الفداء عبدالله القاضي، ط: ١، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٠٥ هـ.ق.
١٢. إزام الناصب في إثبات الحجّة الغائب، علي اليزدي الحائري (ف: ١٣٣٣ هـ.ق.)، تحقيق: السيد علي عاشور، ٢ ج، ط: ١، بيروت: مؤسسة الأعلمي للطبوعات، ١٤٢٢ هـ.ق.
١٣. الجبوري الحسان في أحوال مولانا صاحب الزمان عليه السلام، شيخ علي أكبر نهاوندي، تهران: كتابفروشي دستاني.
١٤. القاموس المحيط، مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروزآبادي (ف: ٨١٧ هـ.ق.)، تحقيق مكتب تحقيق التراث في مؤسسة الرسالة (بإشراف محمد نعيم العرقسوسي)، ط: ٣، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٣ هـ.ق.
١٥. الكشاف عن حقائق التنزيل و عيون الأقاويل في وجوه التأويل، أبو القاسم جارالله محمود بن عمر الزمخشري الخوارزمي (٤٦٧-٥٣٨ هـ.ق.)، شركة مكتبة و مطبعة مصطفى البابي الحلبي و أولاده، بمصر، ١٣٨٥ هـ.ق.
١٦. الكشكول، محمد بن الحسين بن عبد الصمد الحارثي العاملي المشهور بالشيخ البهائي (ف: ١٠٣٠ هـ.ق.)، تحقيق السيد محمد السيد حسين المعلم، ٤ ج، ط: ١، قم: المكتبة الحيدريّة، ١٤٢٧ هـ.ق. / ١٣٨٥ هـ.ش. همچنين ← كشكول شيخ بهائي.

١٧. المجدي في أنساب الطالبين، نجم الدين أبو الحسن علي بن محمد بن علي بن محمد العلوي
العمري النسابة، تحقيق الدكتور أحمد المهدي الدامغاني، ط: ١، قم: مكتبة آية الله العظمى
المرعشي النجفي العامة، ١٤٠٩ هـ.ق.
١٨. المعجم الأوسط، أبو القاسم سليمان بن أحمد الطبراني (٢٦٠ هـ.ق - ٣٦٠ هـ.ق)، دار الحرمين،
١٤١٥ هـ.ق.
١٩. الموضوعات، الصغاني ← الدرر الملتقط ... .
٢٠. الوافي بالوفيات، صلاح الدين خليل بن ابيك الصفدي (ف: ٧٦٤ هـ.ق)، تحقيق واعتناء: أحمد
الارناؤوط - تركي مصطفى، ط: ١، بيروت: دار احياء التراث العربي، ١٤٢٠ هـ.ق.
٢١. بخارا (مجلة فرهنگي و هنري)، ش ٦٢: خرداد - شهر يور ١٣٨٦ هـ.ش.
٢٢. پژوهشي در علم دراية الحديث، سيد علي رضا حسيني صدر، ج: ١، قم: سازمان چاپ و نشر
دار الحديث، ١٣٨٦ هـ.ش.
٢٣. تاج العروس من جواهر القاموس، السيد محمد مرتضى الحسيني الزبيدي، ج ٣٥، تحقيق مصطفى،
حجازي، راجعه: الدكتور أحمد مختار عمر و الدكتور ضاحي عبدالباقي و الدكتور خالد
عبدالكريم جمعة، الكويت: المجلس الوطني للثقافة و الفنون و الآداب، ط: ١، ١٤٢١.
٢٤. تاريخ اصفهان (مجلد ابيه و عمارات / فصل تكياب و مقابر)، جلال الدين همائي، به كوشش
ماهدخت بانو همائي، ج: ١، تهران: مؤسسه نشر هما، ١٣٨١ هـ.ش.
٢٥. تاريخ الإسلام، الذهبي، تحقيق عمر عبدالسلام تدمري، ط: ١، بيروت: دارالكتاب العربي،
١٤٠٧ هـ.ق.
٢٦. تذكرة الشعراء دولتشاه سمرقندي، به اهتمام و تصحيح إدوارد براون، ج: ١، تهران: أساطير،
١٣٨٢ هـ.ش.
٢٧. تذكرة الموضوعات، (و في ذيلها: قانون الموضوعات و الضعفاء) محمد طاهر بن علي الهندي
الفتني (ف: ٩٨٦ هـ.ق).
٢٨. تذكرة رياض العارفين، رضا قلي خان هدايت (١٢١٥-١٢٨٨ هـ.ق)، با مقدمه و تصحيح و
تعليقات أبو القاسم رادفر (و گيتا أشيدري، ج: ١، تهران: پژوهشگاه علوم إنساني و مطالعات
فرهنگي، ١٣٨٥ هـ.ش).
٢٩. ترجمان اللغة، محمد بن يحيى بن محمد شفيح قزويني، چاپ سنگي، ١٣٠٣ هـ.ق.
٣٠. تفسير الثعلبي، تحقيق: أبو محمد بن عاشور، مراجعة و تدقيق: نظير الساعدي، ط: ١، بيروت:
دار احياء التراث العربي، ١٤٢٢ هـ.ق.
٣١. تنزيه الشريعة المرفوعة عن الأحاديث الشنيعة الموضوعية، أبو الحسن علي بن محمد بن عراق
الكناني (٩٠٧-٩٦٣ هـ.ق)، حققه و راجع أصوله و علّق عليه: عبدالوهاب عبداللطيف و
عبدالله محمد الصديقي، ط: ٢، ٢، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٠١ هـ.ق.

٣٢. تهذيب الأحكام، شيخ الطائفة أبو جعفر محمد بن الحسن الطوسي (ف: ٤٦٠ هـ.ق.)، حققه و
 علّق عليه: السيّد حسن الموسويّ الخراسان، ط: ٤، طهران: دارالكتب الإسلاميّة، ١٣٦٥ هـ.ق.
٣٣. ثَمَرَاتُ الْقُدْسِ مِنْ شَجَرَاتِ الْأَنْسِ، ميرزا لعل بيگ لعلی بدخشي (٩٦٨-١٠٢٢ هـ.ق.)، مقدّمه،
 تصحيح و تعليقات: دكتور سيّد كمال حاج سيّد جوادى، ج: ١، تهران: پژوهشگاه علوم إنساني و
 مطالعات فرهنگي، ١٣٧٦ هـ.ش.
٣٤. جامع الأخبار (أو: معارج اليقين في أصول الدين)، الشيخ محمد بن محمد السبزواري، تحقيق
 علاء آل جعفر، ط: ١، مؤسسه آل البيت - عليهم السلام - لإحياء التراث، ١٤١٣ هـ.ق.
٣٥. جامع الأخبار، قدّم لها و علّق عليها و أخرجها: حسن المصطفي، طهران: مركز نشر الكتاب،
 ١٣٨٢ هـ.ق.
٣٦. الخصال، الشيخ الصدوق (أبو جعفر محمد بن عليّ بن الحسين بن بابويه القميّ) / ف: ٣٨١
 هـ.ق.)، صحّحه و علّق عليه: علي أكبر الغفاري، قم: منشورات جماعة المدرّسين في الحوزة
 العلميّة، ١٤٠٣ هـ.ق. / ١٣٦٢ هـ.ش.
٣٧. خلاصة المناقب (در مناقب ميرسيد علي همداني)، نورالدين جعفر بدخشي (ح ٧٤٠-٧٩٧
 هـ.ق.)، به تصحيح دكتور سيده أشرف ظفر، ج: ١، إسلام آباد: مركز تحقيقات فارسي ايران و
 پاكستان، ١٣٧٤ هـ.ش. / ١٩٩٥ م.
٣٨. دايرة المعارف فارسي، به سرپرستي دكتور غلامحسين مصاحب، ٢ ج (٣ مجلد)، تهران: شركت
 سهامی كتابهاي جيبی (وابسته به مؤسسه انتشارات أميركبير)، ١٣٨٠ هـ.ش.
٣٩. رسائل فارسي أدهم خلخالی، به اهتمام عبدالله نورانی، ج ١، ١، تهران: انجمن آثار و مفاخر
 فرهنگي، ١٣٨١ هـ.ش.
٤٠. رسائل في دراية الحديث، إعداد: أبو الفضل حافظيان البأبليّ، ٢ ج، ط: ١، قم: دارالحديث،
 ١٤٢٤ هـ.ق. / ١٣٨٢ هـ.ش.
٤١. روضات الجنان و جنات الجنان، حافظ حسين كربلائي تبريزي (ف: ٩٩٧ هـ.ق.)، با مقدّمه و
 تكميله و تصحيح و تعليق: جعفر سلطان القرائي، (١٢٨٣-١٣٦٧ هـ.ش.) به سعي و اهتمام
 محمد أمين سلطان القرائي، ٢ ج، تبريز: ستوده، ج: ١، ١٣٨٣ هـ.ش.
٤٢. روضة الواعظين، محمد بن الفتال النيسابوري (شهادت: ٥٠٨ هـ.ق.)، وضع المقدّمه: السيّد
 محمد مهدي السيّد حسن الخراسان، قم: منشورات الرضى.
٤٣. سفينة البحار و مدينة الحكم و الآثار، الشيخ عباس القمي (١٢٩٤-١٣٥٩ هـ.ق.)، ٤ ج، تحقيق و
 نشر: مجمع البحوث الإسلاميّة (الآستانة الرضويّة المقدّسة)، ط: ٢، مشهد: ١٤٢٦ هـ.ق. /
 ١٣٨٤ هـ.ش.
٤٤. سلمان محمدی - أبو عبدالله پارسی -، شيخ عبدالواحد مظفر، ترجمه و تحرير و تلخيص: جويبا

- جهانبخش، خوراسگان، شورایِ اسلامی شهر خوراسگان (و) قم: کتابخانه تخصصی تاریخِ اسلام و ایران، ۱۳۸۴ ه.ش.
۴۵. شدُّ الإزار فی حطِّ الأوزار عن زوّار المزار، معین الدین أبو الفاسم جنید شیرازی، به تصحیح و تحشیه علامه محمد قزوینی و عباس اقبال، ط: ۱، طهران: ۱۳۲۸ ه.ش.
۴۶. شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، أبو الفلاح عبدالحی بن العمد الحنبلی (ف: ۱۰۸۹ ه.ق.)، ج ۸، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۴۷. شرح أربعین، محمد بن علی، المشتهر ب: ابن خاتون العاملی، چاپ سنگی (بمبئی): مطبع ناصری، ۱۳۰۹ ه.ق.
۴۸. شرح أصول الکافی، المولی محمد صالح المازندرانی (ف: ۱۰۸۱ ه.ق.)، مع تعالیق المیرزا أبو الحسن الشّعرانی، ضبط و تصحیح: السّید علی عاشور، ط: ۱، بیروت: داراحیاء التّراث العربی، ۱۴۲۱ ه.ق.
۴۹. شرح نهج البلاغة، ابن ابي الحديد (۵۸۶-۶۵۶ ه.ق.)، تحقیق محمد أبو الفضل إبراهيم، داراحیاء الکتب العربیة.
۵۰. علم درایه، رجال و تراجم (تقریر دقیق درویش محقق مدقق حضرت آیه الله حاج سید موسی شیرازی زنجانی - دامت إفاضاته العالیة)، مُرْتَضَى قاسمی، ج: ۱، کاشان: انتشارات محتشم، ۱۳۸۰ ه.ش.
۵۱. عوالی اللالی العزیزة فی الأحادیث الدینیة، محمد بن علی بن ابراهیم الأحسانی المعروف ب: ابن ابي جمهور، تحقیق مجتبی العراقي، ط: ۱، قم: ۱۴۰۳ ه.ق.
۵۲. فتح المغیث بشرح ألفیة الحدیث، زین الدین عبدالرحیم بن الحسین العراقی (ف: ۸۰۶ ه.ق.)، حَقَّقَهُ و علَّقَ علیه: محمود ربیع، ط: ۱، بیروت: دارالفکر (و) مؤسسه الکتب الثقافیة، ۱۴۱۶ ه.ق.
۵۳. فرهنگ بزرگ سخن، به سرپرستی دکتر حسن انوری، ج: ۱، تهران: سخن ۱۳۸۱ ه.ش.
۵۴. فرهنگ تاریخی سنجشها و ارزشها، أبو الحسن دیانت، ج ۲، ج: ۱، تبریز: انتشارات نیما، ۱۳۶۷ ه.ش.
۵۵. فضائل الشیعة، الشیخ الصدوق (محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی / ف: ۳۸۱ ه.ق.)، تهران: کانون انتشارات عابدی.
۵۶. فهرست کتب خطی اصفهان (دو هزار نسخه عربی و فارسی)، سید محمدعلی روضاتی، ج ۱، ج: ۱، قم: مؤسسه فرهنگی - مطالعاتی الزهراء علیها السلام، ۱۳۸۶ ه.ش.
۵۷. قصص العلماء، محمد بن سلیمان تنکابنی (۱۲۳۴-۱۳۰۲ ه.ق.)، به کوشش محمدرضا برزگر خالقی و عفت کرباسی، ج: ۱، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ ه.ش.
۵۸. قمیّات (مجموعه مقالات درباره قُم)، حُسین مدرّسی طباطبائی، نیوجرسی: مؤسسه انتشاراتی زاگرس، ۱۳۸۶ ه.ش. / ۲۰۰۷ م.

٥٩. كتاب الدعاء، أبو القاسم سليمان بن أحمد الطبراني (ف: ٣٦٠ هـ.ق.)، دراسة و تحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا، ط: ١، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٣ هـ.ق.
٦٠. كدو مطبخ قلندري، أدهم خلخالي (متخلص به عزلتى و مشهور به واعظ / ف: ١٠٥٢ هـ.ق.)، به اهتمام أحمد مجاهد، ج: ١، تهران: سروش، ١٣٧٠ هـ.ش.
٦١. كشف الخفاء و مزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس، إسماعيل بن محمد بن عبدالهادى الجراحى العجلونى الشافعى (ف: ١١٦٢ هـ.ق.)، ضبطه و صححه و وضع حواشيه: محمد عبدالعزيز الخالدي، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٢٢ هـ.ق.
٦٢. كشكول شيخ بهائي (روي جلد: كتاب كليات كشكول شيخ بهائي عليه الرحمه)، تهران: كتابفروشي أدبيته (افست از روي چاپ سنگي).
٦٣. لسان العرب، ابن منظور الافريقي المصري (أبوالفضل جمال الدين محمد بن مكرم)، قم: نشر أدب الحوزة، ١٤٠٥ هـ.ق. / ١٣٦٣ هـ.ش.
٦٤. لسان الميزان، الحافظ شهاب الدين أبوالفضل أحمد بن علي بن حبر العقلائي (ف: ٨٥٢ هـ.ق.)، ط: ٢، بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ١٣٩٠ هـ.ق.
٦٥. مائة منقبة من مناقب أمير المؤمنين علي بن أبي طالب و الأئمة من ولده - عليهم السلام -، أبوالحسن محمد بن أحمد بن علي بن الحسن القمي المعروف ب: ابن شاذان، تحقيق و نشر: مدرسة الإمام المهدي - عليه السلام - (بإشراف: السيد محمد باقر بن المرتضى الموحد الأبطحي)، ط: ١، قم: ١٤٠٧ هـ.ق.
٦٦. المجازات النبوية، الشريف الرضي (ف: ٤٠٦ هـ.ق.)، تحقيق: الدكتور طه محمد الزيني، قم: مكتبة بصيرتي.
٦٧. مجالس المؤمنين، قاضي سيد نورالله شوشتری (شهادت: ١٠١٩ هـ.ق.)، ج: ٢، ج: ٤، تهران: انتشارات إسلاميه، ١٣٧٧ هـ.ش.
٦٨. مجمع الثورين و ملتقى البحرين، الشيخ أبو الحسن المرندى، چاپ سنگي.
٦٩. مسند الشهاب، القاضي أبو عبدالله محمد بن سلامة القضاعى، حققه و خرّج أحاديثه: حمدى عبدالمجيد السلفى، ج: ٢، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٥ هـ.ق.
٧٠. مصباح المتهجد، الشيخ أبو جعفر محمد بن الحسن بن علي بن الحسن الطوسى المشتهر ب: شيخ الطائفة و الشيخ الطوسى (٣٨٥-٤٦٠ هـ.ق.)، ط: ١، بيروت: مؤسسة فقه الشيعة، ١٤١١ هـ.ق.
٧١. معرفة أنواع علم الحديث، ابن الصلاح (أبو عمرو عثمان بن عبدالرحمن الشهرزورى / ف: ٦٤٣ هـ.ق.)، حقق نصوصه و خرّج أحاديثه و علّق عليه: الدكتور عبداللطيف الهميم (و) الشيخ ماهر ياسين الفحل، ط: ١، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤٢٣ هـ.ق.
٧٢. مقدّمة ابن الصّلاح و محاسن الاصطلاح، د. عائشة عبدالرحمن (بنت الشاطي)، القاهرة: دارالمعارف، ١٤١١ هـ.ق.

٧٣. مقدّمة ابن الصّلاح في علوم الحديث، أبوعمرو عثمان بن عبدالرحمن الشّهزوريّ (ف: ٦٤٣ هـ.ق.)، علّق عليه وشرّح الفاظه وخرّج أحاديثه: أبو عبدالرحمن صلاح بن محمّد بن عويضة، ط: ١، بيروت: دارالكتب العلميّة، ١٤٢٤ هـ.ق. همجّنين ← معرفة أنواع علم الحديث.
٧٤. معدن الجواهر ورياضة الخواطر، أبو الفتح محمّد بن عليّ الكراچكيّ، تحقيق: السيّد أحمد الحسينيّ، ط: ٢، قم: ١٣٩٤ هـ.ق.
٧٥. ميزان الاعتدال في نقد الرجال، أبو عبد الله محمّد بن أحمد بن عثمان الذّهبيّ (ف: ٧٤٨ هـ.ق.)، تحقيق عليّ محمّد البجاويّ، ط: ١، بيروت: دارالمعرفة للطباعة والنشر، ١٣٨٢ هـ.ق.
٧٦. نجم الثّاقب (در أحوال حضرت وليّ عصر صاحب العصر والزّمان بقية الله الأعظم - عجل الله تعالى فرجه الشريف)، ميرزا حسين طبرسيّ نوريّ، ج: ٤، قم: انتشارات مسجد مقدّس جمكران، ١٣٨٠ هـ.ش.
٧٧. نفحات الأنس من حضرات القدس، نورالدين عبدالرحمن جامي (٨١٧-٨٩٨ هـ.ق.)، مقدّمه و تصحيح و تعليقات: دكتور محمود عابديّ، ج: ١، تهران: انتشارات اطلاعات، ١٣٧٠ هـ.ش.
٧٨. وفيات الأعيان و أنباء الزّمان، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمّد بن أبي بكر بن خلكان، تحقيق: الدكتور إحسان عبّاس، بيروت: دارالتّحافه.
٧٩. هندوستاني كه من ديدم (سفرنامه هند)، سيّد عليّ ميرشريفى، ج: ١، قم: دليل ما، ١٣٨٤ هـ.ش.